

פירוש התלמוד המיוחס לרבנו גרשום מאור הגולה

הפירוש לתלמוד, שעליו ידובר להלן, נכתב קודם לרש"י. בדומה לר' נתן בן יחיאל אכנה אותו 'פירוש מגנצא'. בהיותו הפירוש הראשון שנכתב באירופה הוא בעל חשיבות רבה לתולדות הרבנות, במיוחד בגרמניה ובצפון צרפת, והוא ראוי לדיון מפורט, מה גם שהוזנח עד כה על ידי המחקר.

על סמך קביעתם של אחדים מן החכמים הקדומים, מקובל בדרך כלל לייחס אותו לרבנו גרשום בן יהודה המכונה 'מאור הגולה',¹ אף שדבר זה הוא מן הנמנע, מסיבות גלויות לעין. העובדה שחכמים אחרים, לא פחות ראויים לאמון, מייחסים את הפירוש לר' אליקים הלוי ולא לרבנו גרשום - לא זכתה לתשומת לב ולא נלקחה בחשבון.

בהמשך אנסה להפריך את הטעות הנפוצה. ראשית אגדיר מה יש בידינו מ'פירוש מגנצא', אציין מה ממנו מובא בשם רבנו גרשום ואתאר את התכונות המבדילות אותו מפירוש רש"י. בהמשך אדון בפירוש ר' אליקים ובמובאות משמו. אחרי שאכניס סדר בחומר המצוי, אציג את הטיעונים נגד היות רבנו גרשום מחבר הפירוש ואנסה להעמיד את הפירוש במקומו הנכון בתולדות הספרות.

א. הפירוש ומובאות בשם רבנו גרשום

בשם רבנו גרשום מופיע הפירוש בש"ס וילנה (תר"מ-תרמ"ו) במקומות הבאים: תענית לפי כ"י מינכן 216, בבא בתרא לפי כ"י אלמנצי,² מנחות, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד וחולין לפי כ"י אנגליקה A.5.18 ולפי הגהות ר' בצלאל אשכנזי. את הפירוש למסכתות אלה אכנה ד"ו. פירוש רש"י שבידינו למועד קטן אינו של רש"י, אלא הוא חלק מ'פירוש מגנצא' והוא מיוחס לרבנו גרשום.

¹ ש"י רפפורט, 'תולדות רבנו נתן בעל הערוך וקורות ספרו', **בכורי העתים**, תק"צ; ובתוך: **תולדות**, ורשה תרע"ג, עמ' 60-61, הערה 46; L. Zunz, *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums*, Berlin 1822, p. 309; ובתרגום לעברית: ש' בלאך, **תולדות רש"י**, ורשה תרכ"ב [דפוס צילום, ירושלים תשל"א] עמ' 5-6; גרץ, V עמ' 405 ואילך [= צ' גרץ, **דברי ימי ישראל**, תרגום לעברית: ש"פ רבינוביץ, חלק רביעי, ורשה תרנ"ה, עמ' 374]. רק צומבר, **מאמר על פירוש רש"י**, ברלין תרכ"ז, עמ' 2, נוטה לראות במחבר תלמיד של רבנו גרשום.

² S.D. Luzzatto, 'Bericht über einige Handschriften Almanzi's', *Literaturblatt des Orients* 8, 1847, p. 563 וכו' המוזאון הבריטי 27196, אצל G. Margoliouth, *Descriptive List of the Hebrew and Samaritan Mss.* in the British Museum, London 1893, p. 39, הפירוש לבבא בתרא נמצא גם בכתבי יד אוקספורד 416, 417, 418.

ר' נתן בן יחיאל מצטט ב'ערוך' את הפירוש שלנו בכינויים מתחלפים: 'פירוש רבנו גרשום', 'פירוש חכמי (בני, חסיד, רבני) מגנצא', 'רב של חכמי מגנצא', 'מורה של מגנצא', 'פירוש מגנצא', 'תלמיד מגנצא מפי המורה', 'תלמיד חכם ממגנצא'.³ קוהוט אסף ב'נרות המערכה' ח"ב (נספח לערוך השלם) את כל המקומות שבהם הערוך מצטט מתוך ד"ו או מתוך הפירוש המיוחס לרש"י למועד קטן, ובכל הקשור למסכת זו אסתפק בהפניה לשם. ר' נתן מצטט גם את הפירוש שלנו למסכתות אחרות באותם הכינויים; באשר למובאות אלה, אתייחס לכל מסכת בנפרד. אמנה אפוא את המסכתות שלגביהן נשתמרו 'פירוש מגנצא' בשם רבנו גרשום או אזכורים שלו.

1. **ברכות**. ערוך ערך 'נשר 3' ('פי' רבינו גרשום'); ערך 'שב 2' ('פירוש מגנצא').
2. **שבת**. תוספות הרי"ד למס' שבת (לבוב 1861), מא ע"א: "ופתרון המוליאר נ"ל כדפירש רבינו גרשון זצוק"ל שנתנו בו מים בשבת". ר' בנימין בן אברהם מרומא מביא בהגהותיו בס' יראים סי' קב על דברי ר' אליעזר ממץ - "ולא כפירוש רבינו יעקב שפירש לכשתשקע" - את המילים הבאות: "לפי פירוש רבינו גרשום ז"ל".⁴ ר' בנימין רצה לומר בכך שהפירוש של רבנו יעקב, או גרסתו "לכשתשקע", מתאימים לפירוש רבנו גרשום.⁵ גם ר' צדקיה בן אברהם, אחיו של ר' בנימין, מצטט את פירוש רבנו גרשום למסכת שבת בספר שבלי הלקט (מהד' בובר), סי' קז.
3. **עירובין**. ערוך ערך 'מהרק' ('רבינו גרשום ז"ל פי"). בתוספות הרי"ד לערובין סט ע"א (מהד' לבוב תרכ"ט, י ע"ג: "ורבינו גרשום"); שם, פב ע"ב (יב ע"א: "רבינו גרשום"); שם, צד ע"ב (יב ע"ג: "וכן מצאתי שגורס ומפרש רבינו גרשום"). שבלי הלקט, סי' קכא. ר' נחמן בן הרמב"ן בפירושו (אשר נדפס בתוך 'מחנה דוד' לר' יצחק בונן, ירושלים 1889) לביצה, כד ע"ב ("וכן פי' רבי גרשום מאור הגולה").
4. **פסחים**. ערוך ערך 'סדן' ('פי' רבינו גרשום'); ערך 'קפא' ('ר' גרשום').⁶ שבלי הלקט סי' רט.

3. השווה: ח"י קוהוט, **ערוך השלם** א, מבוא, עמ' I, XIV, XV.

4. ראה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 352.

5. בס' הישר לרבנו תם, בספר העיטור ח"ב, מהד' לבוב כב ע"א, ובתוספות לשבת, לד ע"ב [= לה ע"א], ד"ה תרי וכו' ששם מובאים דברי ר' יעקב, אין אזכור של פירוש רבנו גרשום. לפיכך אני מניח שהמילים "לפי פירוש רבינו גרשום" נוספו על ידי העורך, ר' בנימין בן אברהם. ואמנם בכתב היד של סי' יראים, כ"י פריז 1309, אין פירוש רבנו גרשום נזכר כלל. על מידע זה אני מודה למר א' שיף ממניסק, העושה בההדרת סי' יראים על פי כ"י פריז.

6. בלקסיקון לתלמוד של ר' יהודה משפירא, כ"י אוקספורד 2199, ח"ב, ערך 'חנניה' [= י"ל מימון (מהדיר), **יחסי תנאים ואמוראים**, ירושלים תשכ"ג, עמ' שצט]: "י"ל שצריך להזכיר ההוא דערבי פסחים (פסחים קטו ע"ב) האי מרור צריך לשקועי משום קפא... ובערוך דרבנא נתן פי' בעניין אחד תולעת, ומשום רבינו גרשום ארם (קרי: ארס) שביקרות ואבינו ר' יהודה (קרי: יחיאל) פי' תולעת, ועל זה כתבתי הרבה...". ר' יהודה מכיר אפוא את פירוש הרגמ"ה רק מתוך הערוך, והשווה את דבריי על לקסיקון זה (יחסי תנאים ואמוראים) ב- A. Epstein, 'Das talmudische Lexicon und Jehuda b.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

5. **יומא.** כ"י מינכן 216, דף 160 מביא פירוש ליומא מדף פג ע"א ועד סוף המסכת, בכותרת "פירוש רבינו גרשם ז"ל".
6. **סוכה.** ערוך ערך 'פטים' ("רי' גרשם").⁷ שבלי הלקט, סי' שע.
7. **ביצה.** שבלי הלקט, סי' רנה.⁸
8. **מגילה.** ערוך ערך 'יחט 1' ("רבינו גרשם"). שבלי הלקט, סי' ריט.
9. **תענית.** ד"ו. רש"י שבידינו לתענית אינו אלא עיבוד של ד"ו. כבר מזמן ידוע שהוא אינו של רש"י. ראה חיד"א שם הגדולים, ערך 'רש"י'; רצ"ה חיות, 'על פירוש מסכת תענית', **ציון** ב, תר"ב, עמ' 80 ואילך ובהגותיו בסוף תענית ובספרו אמרי בינה, סי' ה [בתוך: כל כתבי מהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח, כרך ב, עמ' תתקכט-תתקלז].
10. **מועד קטן.** רש"י שבידינו למועד קטן מיוחס לו בטעות ושייך לפירוש מגנצא. רייפמן⁹ הכיר בזאת וייחס אותו לרבנו גרשם. ואכן בכ"י מינכן 216 נושא פירוש זה את שמו של רבנו גרשם. נוסף על הערוך מצטטים אותו בשם רבנו גרשם גם ר' צדקיה בשבלי הלקט, סי' רכא (השווה רש"י, י ע"ב); סי' רלא (רש"י, יח ע"א); הלכות שמחות: סי' יב (חסר ברש"י, כז ע"א); סי' כג, פעמיים (רש"י, כד ע"ב; כו ע"ב); סי' מה (רש"י, כב ע"ב).¹⁰ מחבר הפירוש 'מענה לשון' על הלכות יו"ט לרמב"ם כ"י מינכן 273, צג ע"ג ואילך, מצטט לעתים קרובות את הפירוש המיוחס לרש"י למועד קטן בשם 'פירוש

für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums aus Speir', *Monatsschrift* 39, 1895, p. 508 [להלן: MGWJ] (שם נזכר בטעות קיט ע"א). אני מתקן 'יהודה' ל'יחיאל' כי 'ואבינו...' עוד שייך למובאה מתוך הערוך. לא מדובר פה אפוא באביו של יהודה, והשווה שם, עמ' 400, 448 (בתדפיס נפרד עמ' 5, 10). בספריית הבדליאנה נמצאים רק שלושה חלקים של חיבור זה. על פי אחד מהקטלוגים של אופנהיים שבכתב יד, אבדו החלקים האחרים בשריפה בפרנקפורט ע"מ. ראה: N. Brüll, *Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Litteratur* 2, 1876, p. 199.

7 מובא בתוספות סוכה לו ע"א ד"ה נטלה, באור זרוע, ח"ב, סי' שט, ובפסקי הרי"ד לסוכה לו ע"א (בספר 'סם חיים').

8 מרדכי, ביצה, סי' תרצג: "וכן נהגו במגנצא ובקולוניא וכן פי' רבינו גרשון ורבינו משולם ומברך על ההדס במוצאי שבת שחל להיות ביום טוב". המרדכי מתכוון כאן במילה "פי'" - הכריע (וראה סעיף 31, להלן). המקור של המרדכי הוא אור זרוע, ח"ב, סי' צב, ושם נאמר: "וכן עשה (כתב) רבינו גרשם מאור הגולה זצ"ל שמברכין על הבשמים... ומסר סימן גר'שים: ג'פן ריוממתנו [ב]שמים מ'אור".

9 *Analekten von Jak. Reifman*, MGWJ 3, 1854, p. 230. השווה צומבר, **מאמר על פירוש רש"י** [לעיל, הערה 1]; וכן: **מורה דרך על יחוס הפי' ממסכת מועד קטן לרש"י**, ברלין 1870 [ובדפוס צילום, בתוך: בלאך, לעיל, הערה 1]; וריינובץ, **מורה המורה**, מינכן תרל"א [דפוס צילום, בתוך: בלאך, שם].

10 כפי הנראה לקח ר' צדקיה מובאה זו מתוך פירוש בן דודו ר' יהודה בן בנימין על אלפסי (ראה ח' מיכל, **אור החיים** [דפוס צילום, ירושלים תשכ"ה, בערך 'יהודה בן בנימין', עמ' 448].

ר"ג'. מחבר הפירוש הוא כפי הנראה ר' יהודה רומנו.¹¹ ערוך ערך 'אדן 1' כותב: "פירש ר"ח אודייני שהוא מכתשת... ורבינו גרשום זצ"ל פי'... בור". כך אומנם מוסבר 'אודיינא' בד"ו לבבא בתרא קמד ע"א, אבל במועד קטן כא ע"א [ד"ה אודייני] מסביר הפירוש המיוחס לרש"י 'מכתשת', וכך גם בכ"י מינכן.¹² מכאן עולה כי היו גרסות אחדות של פירוש מגנצא למועד קטן. כמו כן שונה רש"י לאלפסי ולעין יעקב במועד קטן מפירוש רש"י לתלמוד.¹³

11. **יבמות**. ערוך ערך 'כד' ("כך פי' המורה של מגנצא"); ערך 'רק 1' ("זה פי' מגנצא").¹⁴
12. **כתובות**. ערוך ערך 'אצא 1' ("זה פירוש המורה של מגנצא, פי'א לא מפי המורה..."); ערך 'חן 3' ("פירוש מגנצא"); ערך 'שתק'. הרי"ד בספר המכריע, סי' מג: "וראיתי שפי' רבינו שלמה בן היתום¹⁵ משום רבינו גרשום...".
13. **נדרים**. ערוך ערך 'כפי 2' ("פי' תלמידי חכמים [או: תלמיד חכם] ממגנצא... לשון אחר אמר לן רבי וקמיתא עיקר").¹⁶ הפירוש המיוחס לרש"י מח ע"ב מביא את שני ההסברים, אך בקיצור. בפירוש רש"י שבידינו לנדרים כב ע"ב כתוב: "חסר הנה והעתקתי מפירוש רבינו גרשום". כך מופיע לראשונה במהדורת ונציה רפ"ב בדף כה ע"ב: "ע"כ מפי רבינו גרשום זצ"ל".¹⁷ למעשה כל הפירוש לנדרים איננו משל רש"י, כפי שהוכח במחקר.¹⁸ ר' בצלאל אשכנזי כותב בהגהותיו לנדרים שבכתב ידו:¹⁹ "הפי' שבדפוס אינו מפירוש רש"י ז"ל והילך פירוש רש"י ז"ל שנמצא בכתבת יד: כל כנויי...". לדעתי כל פירוש רש"י לנדרים שייך לקבוצה של פירושי מגנצא.

11. Hebräische Bibliographie VII, 1864, p. 78. בחנתי את כתב היד ומצאתי שכל הציטוטים של ר' יהודה בשם רבנו גרשום נמצאים בפירוש רש"י למועד קטן.

12. צומבר [לעיל, הערה 1], עמ' 11, 17, 18.

13. שם, עמ' 15, 17 הערה 53.

14. מרדכי, יבמות, סי' סד בשם ראב"ה: "מכרו שניהם לפרנסה פי' ר' גרשום מאור הגולה או זה או זה הלכך מוציאין מיד הלקוחות". פירוש זה לקוח מתוך תשובה של רבנו גרשום, ראה אור זרוע, ח"א, סי' תרנד. במקומות אחרים מייחס ראב"ה את פירוש מגנצא לר' אליקים, ראה להלן פרק ב, סעיף 3, וכן MGWJ [לעיל, הערה 6], עמ' 508 בהערות, שם צריך למחוק את שבלי הקט.

15. לפי מיכל [לעיל, הערה 10], עמ' 583, ר' שלמה זה הוא איטלקי. ר' ישעיה דיטרני מצטט אותו גם בתוספות הרי"ד לבבא קמא קיז ע"א, ב"מ מט ע"ב, בבא בתרא נב ע"ב, קכו ע"ב, ע"ז סו ע"א (מהדורה קמא) ונו ע"ב (מהדורה תניינא). הוא זהה אולי לר' שלמה הספרדי (ראה להלן, סעיף 21), שאותו מצטט גם תוספות הרי"ד לבבא בתרא קיג ע"ב, קכו ע"ב. ראה: **קורא הדורות**, מהד' ד' קאסל, ברלין תר"ו, דף יח ע"ב; "מילר, **תשובות חכמי צרפת ולותיר**, וינה תרמ"א, עמ' XXIX; N. Brüll, *Jahrbücher für* Jüdische Geschichte und Litteratur 8, 1887, p. 175. ר' משה ריאטי מכיר מלבד ר' שלמה היתום (**מקדש מעט**, וינה 1851, עמ' קב ע"ב) גם ר' שלמה מרומא (עמ' קה ע"ב).

16. מובא על ידי רייץ בשיטה מקובצת לנדרים מח ע"ב, אבל במקום "ואמר לן ר' " הוא כותב: "ויש לפרש נמי" (בניגוד לקוהוט, מבוא לערוך עמ' XII).

17. רינ"ג רבינובץ, **מאמר על הדפסת התלמוד**, מינכן תרל"ז, עמ' 31.

18. השווה: צונץ, *Zeitschrift* [= לעיל, הערה 1], עמ' 367; צומבר [לעיל, הערה 1], עמ' 7.

19. ראה בנספח.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

14. **סוטה**. ערוך ערך 'עטר 1' ('פי' רבינו גרשם').
15. **גיטין**. ערוך ערך 'אי 2' ('כך פירשו תלמידי מגנצא מפי המורה'); ערך 'סבן' ('רבי גרשם'); ערך 'סמק' ('המורה של מגנצא').
16. **קידושין**. ר' ישעיה דיטרני, בתוספות לקידושין עה ע"ב: "וראיתי שפירש רב' גרשם זצוק"ל".
17. **בבא קמא**. ערוך ערך 'שדך' ('פירוש מגנצא'); ערך 'תקל 1' ('פי' חכמי מגנצא').
18. **בבא מציעא**. ערוך ערך 'ורשכי' ('ר' גרשם'), ראה גם ערך 'ארגתא'.
19. **בבא בתרא**. ד"ו, ר' ישעיה דיטרני בספר המכריע, סי' כו, ובתוספות הרי"ד לבבא בתרא קכו ע"ב: "וכן פירשו נמי חכמי מגנצא" (בד"ו לא מצאתי זאת). מהדורת פזארו 1510 (ר"ע) מביאה את פירוש מגנצא מדף קנו ועד סוף המסכת, בלי כל הערה.²⁰
20. **סנהדרין**. ערוך ערך 'חלק' ו'בלק' ('רבינו גרשם').²¹
21. **מכות**. ר' ישעיה דיטרני בספר המכריע, סי' כה ובתוספות רי"ד לבבא בתרא קיג ע"ב: "ורבינו שלמה ספרדי משום רבינו חננאל ורבינו גרשום זצוק"ל פירש...", וברש"י מכות כד ע"א: "מכאן ואילך מפירוש רבינו גרשום". כך לראשונה במהדורת פרנקפורט ע"א 1697-1698.²²
22. **שבעות**. ערוך ערך 'טריסית' ('רבינו גרשום').
23. **עבודה זרה**. ערוך ערך 'דגל 1' ('ורבינו גרשום פי' מכתבא שקורין גרפיא'); ערך 'סלקנרית' ('רבי' גרשם'). ומשם אצל אל-מודרי כ"י אוקספורד 438² (ראה: *Hebräische Bibliographie* V, 1862, p. 132).
24. **מנחות**. ד"ו החל מדף לט ע"ב לפי כ"י אנגליקה; עד שם - קטעים על פי הגהות ר' בצלאל אשכנזי לדף ג ע"א, כה ע"ב, כו ע"א. גם בשיטה מקובצת למנחות שנדפסה בש"ס וילנה מובאים פה ושם פירושים בשם רבנו גרשום. את הפירוש מצטטים: ערוך ערך 'חב 1' (לדף יח ע"א: "פי' מגנצא"; וכן בשיטה מקובצת לכתובות כ ע"ב);²³ ערך 'גרד 1' (לדף ל ע"ב: "ר' גרשום"); הרי"ד בספר המכריע, סי' פז (לדף כד ע"ב: "וכך פירש גם רבינו גרשום זצוק"ל"); סי' פז (לדף לו ע"א: "ואשכחתי שגם רבנו שלמה בן היתום משום רבינו גרשום..."), והשווה אגור, סי' לו; הני"ל, בהלכות ציצית לרי"ד (בתוך: סם חיים, ליוורנו תקס"א, דף יד ע"ד). לכל המקומות הללו אין בידינו הפירוש.

²⁰ רבינוביץ, במבוא לדקדוקי סופרים, כרך XI [על בבא בתרא, מינכן תרמ"א, עמ' 11-12]. בסוף כרך זה מודפס הקטע על פי מהדורת פזארו, והשווה א"ה וייס, 'תולדות רבנו שלמה בר יצחק', **בית תלמוד**, ב, תרמ"ב, עמ' 291.

²¹ נ"נ קורנלי, **חמשה קונטרסים**, וינה תרכ"ד, צו ע"א: "כתב הר"ש... תוספות רגמ"ה". כ"י אוקספורד 873 ע"ב יכול היה לתת רמז מהי הקריאה הנכונה במקום המילה המשובשת 'רגמ"ה'.

²² רבינוביץ [לעיל, הערה 17], עמ' 86.

²³ צומבר [לעיל, הערה 1], עמ' 3.

25. **בכורות.** ד"ו. בהגהות ר' בצלאל לדף כ ע"ב: "מכאן ועד סוף המסכת לרבינו אליקים בן קלונימוס (משולם)". בכ"י אנגליקה הכול מיוחס לרבינו גרשום.
26. **ערכין.** ד"ו. לדפים III-I מובא במהדורת פרנקפורט ע"מ ת"פ (בסוף הפירוש): "הגהות וחדושים מהתוספות והראש ורבינו גרשון מאור הגולה ממסכת ערכין".²⁴
27. **תמורה.** ד"ו.
28. **כריתות.** ד"ו. ר' בצלאל אשכנזי בהגהותיו במהדורת וילנה: "פירוש רבינו אליקים זצ"ל וי"א שהוא פי' רגמ"ה".
29. **מעילה.** ד"ו. הפירוש המיוחס לרש"י למעילה אינו אלא ד"ו בשינויים קלים.²⁵ לאורך עמודים שלמים הפירושים זהים. ראה להלן פרק ב, סעיף 12.
30. **תמיד.** ד"ו.
31. **חולין.** ד"ו. בנוסף לערוך מצוטט גם באור זרוע, ח"א, סי' תלג: "ורבינו גרשם מאור הגולה זצ"ל פי' שני בני מעיים שני כרכשות..." וכך מופיע מילה במילה גם בד"ו לחולין נח ע"א; אור זרוע, ח"א, סי' תעה: "ובספר רבינו גרשם מאור הגולה זצ"ל כתב אבל כנתא עצמה יש בה דם". כך היה אולי כתוב בטקסט שרבינו גרשם כתב במו ידיו, וכך נראה גם מד"ו קיג ע"א, וראה ערוך ערך 'הדורה'; והשווה אור זרוע, ח"א, סי' נט, וד"ו, קו ע"א. סמ"ג, מהד' ונציה נב ע"א: "וכן ישנו בסדר קדשים שכתב רבינו גרשם מאור הגולה שאומר החלב הפורש קולט טעם הבשר..." השווה ד"ו, קט ע"ב, שבו הפירוש פגום. מן המובאות הללו אפשר להסיק שהטקסט של רבינו גרשם לחולין הכיל גם פירוש (ד"ו שלנו), ושפירוש זה יוחס לרבינו גרשם.²⁶
32. **נידה.** ערוך ערך 'גב 2' ('זה פי' רבנו גרשם'); ערך 'חלק 3' ('ורבינו גרשם ז"ל פי'... ועוד אמר לן רבי, ואמר לן משום רב האי גאון'); ערך 'לולב 3' ('פי' רבינו גרשם... ואמר לן רבי דרב האי גאון אמר...');²⁷ ערך 'נחר 2' ('ואמר לן רבי... כפי הנראה מתוך פירוש מגנצא, ראה הערת קוהוט); ערך 'סיינא' ('ר' גרשם').

²⁴ רבינוביץ [לעיל, הערה 17], עמ' 90 [צ"ל: 98]; M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1931², p. 214, #12. הפירושים נלקחו מהגהות ר' בצלאל אשכנזי, ראה בנספח.

²⁵ ראה: חיד"א, שם הגדולים, בערך 'רש"י', וכן צונץ, *Zeitschrift* [לעיל, הערה 1], עמ' 368.
²⁶ רוקח, סי' שפ: "וכן פי' רבינו גרשם ורבינו יוסף טוב עלם תרי אוני דסריכי אהדדי שלא כסדרן...". כאן יש להבין את המילה 'פי' - 'הכריע'. המקור של ר' אלעזר הוא ספר התרומה, הלכות טרפות, סי' ט. שם אכן נאמר: "הלכך היכא דתרי אוני סריכי וכן פי' רבינו גרשון בהלכות טרפות, וכן פי' בתשובות הגאונים ממכתב רבינו יוסף טוב עלם". במדרכי לחולין, סי' תרד, במהדורה הראשונה, נאמר: "וכן מצאתי בתוס' ר"ג...", מה שהוביל את צונץ (*Zeitschrift* [לעיל, הערה 1], עמ' 310) לייחס לרבינו גרשם תוספות. שד"ל (הליכות קדם, 25 [= **הליכות קדם**, אמסטרדם תר"ז, עמ' 45]) אובד עצות בעניין זה. אלא שכאן ר"ג הוא שיבוש של ר"ב, הלוא הוא רבנו ברוך שאת התוספות שלו מרבה המדרכי לצטט. במהדורות המאוחרות של המדרכי כתוב לנכון "ר"ב".

²⁷ מובא ביחוסית תנאים ואמוראים, א, קסג [= לעיל, הערה 6, עמ' רע"ה], אבל בסדר אחר: "ובערך לולב פי'... וכך כתב אמר ר' דרב האי גאון פי'... אבל משם רבינו גרשם כתב כך, פי' רבינו גרשם זצ"ל דקלים...".

זה כל מה שידוע לי מפירוש מגנצא הנושא את שמו של רבנו גרשום ומן המובאות מתוכו. אלו מופיעות מסוף המאה האחת עשרה (ר' נתן בן יחיאל) ועד לראשית המאה הארבע עשרה (ר' יהודה רומנו). במאה הארבע עשרה מעיד על הפירוש ר' מנחם אבן זרח הספרדי במבוא ליצדה לדרך²⁸ [ורשה תר"מ, ג ע"ב]: "אבל בארץ צרפת הי' מקדם בעלי תורה וידם חזקה בגמרא וקודם זמן רבינו שלמה התייר הגדול מעיר טרו"יי היו לומדים בפירושי רבי גרשום מאור הגולה, והיו ארוכים מאד ושרתה רוח הקדש על רבינו שלמה וגברה ידו בגמרא וחבר פירושים אל הבבלי בלשון צח וקצר²⁸ אשר לפניו לא קם כמוהו, ואלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל".

זמן רב היה הפירוש נשכח, עד שנודע שוב במאה השש עשרה בזכות ר' בצלאל אשכנזי. תלמיד חכם אספן זה החזיק בפירוש מגנצא למנחות, לבכורות, לערכין, לתמורה, לכריתות ולמעילה. הוא מצטט אותו בתשובותיו ובשיטה מקובצת ומעתיק אותו במלואו בהגהות שרשם בשולי הגיליון. ר' בצלאל מצטט בשם רבנו גרשום את הפירוש למנחות בתשובותיו סי' א (ז ע"א), בשיטה לכתובות כ ע"ב, ובהגהות (שנדפסו בדפוס וילנה בטעות בשם 'שיטה מקובצת'); את הפירוש לבכורות, לערכין עד דף ל ע"ב, ולתמורה מביא ר' בצלאל בהגהות. כפי הנראה היו בידי ר' בצלאל כתבי יד בעלי כותרות שונות, שכן במקומות אחרים הוא מייחס את הפירוש לא לרבנו גרשום אלא לר' אליקים (ראה בפרק הבא). על ההגהות של ר' בצלאל ראה בנספח.

החיד"א (בערך 'גרשום בן יהודה') אומר: "רגמ"ה פירש כל התלמוד ויש אתנו פירושו על כל סדר קדשים כ"י". אינני יודע אם כוונתו להגהות של ר' בצלאל או לכ"י אנגליקה, או שמא כוונתו לכ"י אחר שאינו ידוע לנו.

הצגה זו של החומר, גם אם אינה מתיימרת להיות ממצה, מספקת די חומר כדי להסיק מסקנות על היקפו ועל תולדותיו של הפירוש. הוא הקיף פחות או יותר את כל התלמוד. הפירוש היה בפני ר' נתן בן יחיאל, אשר לא הכיר עדיין את פירוש רש"י, ומכאן שהיה קדום מרש"י. הוא יוחס לרבנו גרשום בעיקר באיטליה, אך גם בספרד. בין החכמים הקדמונים שמצטטים אותו בשם רבנו גרשום אין אף חכם אשכנזי או צרפתי, ורק ד"ו למסכת חולין יוצא דופן בכך. הפירוש שבו מיוחס לרבנו גרשום גם בפי האור זרוע והסמ"ג. באשכנז נודע על פירוש רבנו גרשום לתלמוד רק במאה השבע עשרה (לעיל, סעיפים 21, 26). בנוסף, כתבי היד של הפירוש הנוקבים בשמו של רבנו גרשום כמחברם הם ממקור איטלקי.²⁹

²⁸ לדברים אלה כיוון י"ש דלמדיגו, כאשר כתב בהקדמה לינובלות חכמה, בסיליאה שצ"א: "באמת אני [צ"ל: אינני] תמה עוד שעיינו רואות כמה ספרים כ"י חבורי הגאונים וחכמים קדמונים שלא נראו בדפוס, וא"כ לריק יגעו וכתבו, איה איפוא פירושי רבינו האי ורבינו סעדיה ורבינו נסים גאון ורבינו חננאל שהיו רבותיו(!) של רבינו גרשום מאור הגולה, שמפירושי קצר ועשה רש"י פירושו על התלמוד...".

²⁹ כאלה הם כ"י מינכן 216, כ"י אלמנצי וכ"י אוקספורד 417, 418. כ"י אוקספורד 416 נכתב במזרח ואינו מזכיר את שם המחבר, השווה בקטלוגים המתאימים וב-Litbl. 1847 [לעיל, הערה 2], עמ' 563. על כ"י אנגליקה כתב לי ד"ר ברלינר בתשובה לשאלתי: "על כתב היד צוין בלטינית 'תלמוד', והוא אינו מכיל

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מן העובדות המתוארות לעיל מותר לנו אפוא להסיק שפירוש מגנצא יוחס לרבנו גרשום לראשונה באיטליה, ועל בסיס אי-הבנה. הגורם לכך היה כנראה ציטוטיו של ר' נתן בן יחיאל. ר' נתן בן יחיאל, שהפגיש את חכמי איטליה עם הפירוש, קורא לו לחילופין "פירוש רבינו גרשום", "פירוש חכמי מגנצא" וכדומה, ואפילו באותה מסכת עצמה (וראה לעיל).³⁰ ר' נתן רצה לומר בכך שהפירוש שייך לבית מדרשו של רבנו גרשום, אבל לא חובר על ידו, אלא על ידי חכמי מגנצא שהם תלמידיו או תלמידיהם של תלמידיו. זהו הפירוש האפשרי היחיד לכינויים "חכמי, בני, רבני מגנצא" בצורת הרבים, לעומת "פירוש רבינו גרשום" בצורת היחיד. חכמי איטליה וסופריה הבינו בטעות כי ר' נתן מעיד כי רבנו גרשום היה מחבר הפירוש. התלות בר' נתן עדיין ניכרת אצל ר' ישעיה דיטרני (במאה השלוש עשרה), כאשר הוא מייחס פעם אחת (לעיל, סעיף 19) את הפירוש ל"פירוש חכמי מגנצא", בדומה לר' נתן.

פירוש מגנצא שונה מזה של רש"י בדרכי פרשנותו וניסוחו הייחודיות.³¹ רש"י מתמקד בעיקר בפרטים וכך הוא מגלה תמיד אלו מהם זקוקים לביאור. ביאור זה הוא נותן בצורה תמציתית, ואינו נוגע בדברים שהבנתם קלה. הוא משאיר לקורא לגלות לבד את ההקשר ואת המבנה ההגיוני של הדברים. כך נותן רש"י לקורא את העצה הדרושה לו, בלי להסיח את דעתו לזמן רב מהטקסט בסטיות מיותרות. פירוש מגנצא לעומתו מתנהל באופן סינתטי. הוא מביא פרפרזות של התוכן, ורק לעתים רחוקות מסביר את הפרטים. רש"י הוא עצמאי; כשהוא מביא פירושים אחדים, הוא בדרך כלל מכריע לטובת אחד מהם ("ואומר אני..."). פירוש מגנצא עומד תחת השפעת מוריו; כשהוא מביא פירושים אחדים, אין הוא מעז בדרך כלל להכריע לטובת האחד או האחר. לפעמים מופיעות בו שגיאות המסגירות פרשן מתחיל.³² אלו, יחד עם ההערות השכיחות "ואמר לן המורה", "ואמר לן רבי" - מצביעות על כך שבידינו רשימות שנעשו על ידי לומדים, או שמחבר הפירוש השתמש ברשימות כאלה.

תכונה אופיינית לפירוש מגנצא היא פתיחת הפירוש במילה 'כלומר'. רש"י משתמש במילה זו רק לעתים רחוקות לצורך שינוי התוכן. פירוש מגנצא נזקק ל'כלומר' לא רק בפרפרזות התכופות שלו, אלא גם בפירושי מילים. הביטוי חוזר במיוחד בפירוש למסכת

קולופון. כתב היד הוא ישן, וקשה להכריע אפילו באותיות המרובעות אם הן שייכות לגרמניה או לאיטליה. בשעתו נטיתי להחליט על גרמניה". מאחר שכתב היד אינו מסגיר את מוצאו והוא נושא את שם רבנו גרשום, הריני נוטה לשייכו לאיטליה.

ראה סעיפים 1, 15, 24. כך גם במובאות של ר' נתן מתוך ד"ר, והשווה קוהוט, בנרות המערכה (ב).

ראה: וייס [לעיל, הערה 20], עמ' 98.

כך אומר ר' יוסף קארו (בטור חושן משפט, סי' קפו, מובא בשם הגדולים, בערך 'רש"י') על הפירוש המיוחס לרש"י למסכת נדרים, לא ע"א (ראה לעיל, סעיף 13): "ועוד דההוא מפרש לא חש לקמחיה, דאם...". על שגיאות בפירוש המיוחס לרש"י לתענית (לעיל, סעיף 9) ראה ה' חיות, **אמרי בינה**, סי' ה, סעיפים ו, ז [= כל כתבי מהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח, כרך ב, עמ' תתקלה-תתקלז]. על שגיאות בד"ו לבבא בתרא ובפירוש המיוחס לרש"י למעילה (לעיל, סעיף 29) ראה וייס [לעיל, הערה 20], עמ' 196, והשווה שם, עמ' 65.

חולין. הקטע המובא להלן מחולק י ע"א עשוי להדגים זאת: "בשלמא ר' הונא כשמעתיה, כלומר ר' הונא דאמר... וקא אתי ספק ומוציא מידי ודאי, כלומר אף דודאי... ורב חסדא... כלומר דבתר ודאי... ונמצא עליו דבר חוצץ, כלומר שהסופר הוא אומנות... והא הכא דקא אתי ספק מוציא מידי ודאי, כלומר דלא עלתה טבילה... סכין אתרעי, כלומר דאיפגים... נשמטה הגרגרת, כלומר דומפיד. לאו לאתווי... כי האי גוונא, כלומר דנמצאת...". פירושיהם של אחרים מוצגים במילים הבאות:

אית דאמר - מנחות נ ע"ב.

לישנא אחרינא - מנחות מ ע"א; נה ע"א; סו ע"ב; בכורות טז ע"א; תמורה - לעתים קרובות מאוד; מעילה יא ע"ב.

ט"א = טעם אחר - כריתות ח ע"א; יג ע"א; יג ע"ב: "ט"א אמרי... ואמר לן ר' דלישנא קמא מסתברא טפ"י."

הפרשן מזכיר לעתים קרובות את המורה שלו:

כפ"ה = כן פירש המורה, מפי המורה - בבא בתרא יא ע"ב, מעילה ג ע"א, וראה לעיל סעיף 12.

ואמר לן המורה - בבא בתרא ע ע"א, צא ע"א ("ואמר המורה"), צא ע"ב ("ותמה המורה").

ואמר לן ר' - מועד קטן יז ע"א, נדרים לה ע"א (פעמיים), מנחות מה ע"ב, נ ע"ב, ערכין יב ע"ב, כריתות ג ע"ב, ה ע"ב, י"ג ע"ב, נידה בערוך ערך 'חלק 3' וערך 'לולב 2' (לעיל, סעיף 32).

גריס המורה - נדרים יג ע"א, כו ע"ב, נג ע"א.

כך הורה המורה - תענית יח ע"א, [נדרים] מ ע"א ("והמורה לא פירש...").

כך אמר המורה משום רבו - בבא בתרא קעו ע"ב.

מפי מורי הזקן - מועד קטן ו ע"א.

אמר לי ר' - בכורות טז ע"א.

כך קיבלתי אני מר' אבל חבירי הבינו בזה הענין - בבא בתרא יב ע"א.

והקשיתי לר'... והשיב לי - בבא בתרא יד ע"ב.

למ"ה³³ = לא מפי המורה - כתובות בערוך ערך 'אצא 1' ("זה פירש המורה של מגנצא. פ"א לא מפי המורה"), בבא בתרא יז ע"ב, יח ע"א, בכורות מט ע"ב, נח ע"א, ועוד הרבה. ערכין ב ע"ב, ג ע"א, מעילה ב ע"ב.

במועד קטן יט ע"א מופיע: "זאת היא סברתי, אבל בהעתק מצאתי...". מכאן יש להסיק

³³ וייס (לעיל, הערה 20), עמ' 98, 294) פותר בטעות 'למ"ה' = "לשון מורי הרב", או: "לשון מורי הוא". יותר קרוב לאמת פתרונו של קאופמן ב"לא מן הספר" (שם, עמ' 294). 'למ"ה' מצאתי גם במחזור ויטרי, ברלין תרמ"ט, עמ' 91, 105. אודות 'אמר לן המורה' ראה L. Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845, p. 64, וצומבר (לעיל, הערה 1), עמ' 4.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כי לעיני הפרשן היו רשימות פרשניות.

תרגומי המילים [הלעזים] הם בצרפתית, כמו אצל רוב בני ארצות הרין.³⁴ מילים גרמניות הן נדירות (מנחות מב ע"ב: "מגביא גילא, מין צבע וקשולטר בלעז"). לפעמים מופיעות גם מילים איטלקיות, כמו אצל רש"י.³⁵

בפירוש למסכת חולין חסרים כל המאפיינים הללו, מלבד צורת הפירוש בעזרת פרפרזה, והשימוש במילה 'כלומר' שנפוץ יותר במסכת זו. במיוחד יש לשים לב לכך שבחולין לא נזכר כלל 'המורה', המופיע תכופות במקומות אחרים. הפירוש למסכת חולין מתייחד גם בשימוש מדי פעם במילים סלביות בתרגום המילים ('לשון כנען'),³⁶ ראה ח ע"ב, מז ע"ב, נד ע"א, עו ע"א. עובדות אלה מעידות על כך שהפירוש לחולין נכתב על ידי מחבר שונה מזה של שאר המסכתות. להלן (בפרק ד) נאשש זאת גם בעזרת הוכחות אחרות. הפירוש למסכת חולין קודם כפי הנראה לשאר. כך קרה שיוחס גם באשכנז ובצרפת לרבנו גרשום (לעיל, סעיף 31).

ב. ר' אליקים הלוי והמובאות בשמו

ר' אליקים הלוי (בן משולם)³⁷ היה בן זמנו ועמיתו של רש"י, שכן גם ר' אליקים למד אצל ר' יצחק בן יהודה במגנצא ואצל ר' יצחק הלוי בוורמייזא.³⁸ הוא כיהן כרב בשפיירא,³⁹ וחתנו היה ר' יצחק בן אשר הלוי הראשון.⁴⁰ הוא נחשב לסמכות גדולה, וספר

³⁴ ראה: M. Gudemann, *Geschichte des Erziehungswesens und Cultur des Juden in Frankreich und Deutschland*, Wien 1880, pp. 257-280 [= מ' גידמן, *התורה והחיים בארצות המערב בימי הבינים*, ורשה תרנ"ז, עמ' 225-219].

³⁵ צונץ [לעיל, הערה 1], עמ' 328.

³⁶ ראה על 'לשון כנעני': ברלינר, *זכור לאברהם* [= א' ברלינר, *רש"י על התורה*, ברלין תרכ"ז], דף קפד; *Hebräische Bibliographie* XI, 1871, p. 57.

³⁷ בדרך כלל לא נזכר שם אביו, ראה על כך A. Berliner, 'Analekten', *MGWJ* 17, 1868, p. 183. ר' בצלאל מכנה את אביו לפעמים קלונימוס (לעיל, פרק א, סעיף 25) ולפעמים משולם (להלן, סעיף 10). בכתובות המצבות של וורמייזא, מס' 3 (ל' לויזון, *נפשות צדיקים*, פרנקפורט ענ"מ 1855 [עמ' 13]) נכתב: "בא' בתמוז שנת תתמ"ג נפטר מרת חנה הבחורה בת אליקים הלוי נוחה עדן"; ובמס' 5: "בכ"ו לעומר שנת תתמ"ח נפטר מרת פריצא בת מר אליקים הלוי מנוחתה כבוד". אם הכוונה כאן לר' אליקים שלנו, והדבר מאוד מסופק בעיניי, עולה מכאן כי חי זמן מה בוורמייזא. גם באחת מתשובות ר' יהודה הכהן נזכר השם אליקים הלוי, ראה *תשובות מהר"ם מרוטנבורג*, מהד' פראג סי' תתפז. "מר אליקים הלוי" נזכר גם כאחד מן ההרואים על קידוש השם במסע הצלב הראשון בוורמייזא, ראה א' ילינק, *קונטרס וורמייזא*, וינה 1880, עמ' 4.

³⁸ ראה: מיכל, *אור החיים* [= לעיל, הערה 10, עמ' 221]. בכ"י אוקספורד 794: "אבל שמעתי מורי (קרי: מר') אליקים מנהגו של רב הגדול ר' יצחק בר יהודה".

³⁹ *רוקח*, סי' שיז.

⁴⁰ ראה: *שו"ת מהרש"ל*, סי' כט: "וגם ר' אליקים הלוי קבל עם רש"י מרבתי, וכן פי' ד' סדרים וריב"א הלוי משפירא היה חתנו".

הפרדס⁴¹ ומחזור ויטרי⁴² מסתמכים עליו. ר' אשר בן יחיאל,⁴³ האנונימוס המצוטט אצל ר' שלמה לוריא,⁴⁴ וכן אילן היוחסין שבדף המקדים של כ"י די רוסי 764⁴⁵ יודעים לספר כי ר' אליקים כתב פירוש לתלמוד (או לארבעה סדרים מתוכו). הם התכוונו בכך כנראה לפירוש מגנצא, אשר חכמים אשכנזיים מוקדמים ייחסו לר' אליקים, כפי שנראה להלן. כ"י מינכן 216 מכיל את פירוש ר' אליקים למסכת יומא. רבינוביץ השתמש בו בכרך ד של דקדוקי סופרים, והביא במבואו, עמ' 3, מספר הבהרות אודותיו. ברצוני להשלים ולתקן כאן את דברי רבינוביץ.

הקיצורים הרבים המופיעים בפירוש הם כפי הנראה סימנים לחכמים שבשם הובאו הפירושים. פירושים אנונימיים מובאים בשם "ת"י" = 'תוספות'. הקיצורים "ח"מ" ו"ח"ע" המופיעים תכופות, פירושם לדעת רבינוביץ 'חכמי מגנצא' ו'חכמי עירי'.⁴⁶ מה שרבינוביץ זיהה כ"ט"ן" נראה במקומות רבים דומה יותר ל"ני"ר". אולי הכוונה היא ל"ט"א" = 'טעם אחר נמי'.

לפירוש צורות ביטוי אופייניות, שכמותן ניתן למצוא גם בד"ו :

כלומר - במילה זו פותחים בדרך כלל הפירושים שבהם פרפרזה של הטקסט.
אית דמפרשי - קצט ע"א, קלא ע"ב, קלב ע"א, קלד ע"ב ("ני"ר" אית דמפרשי"),
 קלח ע"ב, קמט ע"ב ("ואית דפרשי").
אית דגרסי - קל ע"א, קלה ע"א, קלו ע"א ("ני"ר" ואית דגרסי"), קלט ע"א, קמא ע"ב.

⁴¹ סי' רצ. סי' רצה: "הכי פירש מורה צדק ר' אליקום הא דאמר (כתובות ז ע"ב) מברכין ברכת תננים", והשווה תשובת ר' אליקים הלוי בתוך **ארחות חיים** לר' אהרן מלונל, פירנצי תקי, לג ע"א. ר' אליקים, ללא כל ציון נוסף: **פרדס**, סי' קנה, קסט, קפט. סי' שו: "ושמעתי מפי מורה ר' אליקום... וכן ראה מעשה במגנצא וזכור הלכה". לא נדון כאן בשאלה אם הכוונה לר' אליקים הלוי, ראה ברלינר, שם.
⁴² סי' רסא (עמ' 222) מביא חרוזים מנמוטכניים על החגים ובהם אקרוסטיכון "אליקים הלוי חזק". הוא פותח כך: "אם היום פורים, למחרתו בטול שמורים (קרי: שאורים), יקרא לשליש ליל שמורים...".
⁴³ להלן, סעיף 8.
⁴⁴ **שו"ת מהרש"ל**, סי' כט.

⁴⁵ A. Berliner, 'Aus den Bibliotheken Italiens', *Magazin für jüdische Geschichte und Literatur* 2, 1875, p. 1. מאילן היוחסין עולה כי ר' אליקים היה בין החותמים על תקנות הקהילה. ברלינר חושב שמדובר בתקנות שו"ם, אבל אלה נתקנו ב-1220 או 1223 (גרץ, VII, עמ' 29 [= לעיל הערה 1, חלק חמישי, עמ' 29]), כלומר יותר ממאה שנה אחרי ר' אליקים. אם לא טעו מחברי אילן היוחסין, חייבות אלו להיות התקנות המוקדמות יותר, המכונות בתשובות ר' מאיר מרונטבורג (מהד' פראג קיב ע"א) ובמקומות אחרים 'תקנות הקדמונים'.

⁴⁶ ר' יהודה בן נתן בחשלמות לרש"י מכות כב ע"ב כותב: "וכן קבל רבי מח"ע" (ראה צונץ, *Geschichte* [= לעיל, הערה 33], עמ' 346). קודם לכן (כא ע"א) הוא אומר: "כך לשון ח"ה". פירוש ר' יהודה בן נתן כפי שהוא במהדורות שלנו מתחיל רק בדף יט ע"ב, אבל ר' ישעיה דיטרני בספר המכריע סי' כה מתייחס לפירוש כשל ר' יהודה כבר בדף ו ע"א.

ע"א = עניין אחר - קלט ע"ב ("ע"א ולח"מ נמי"), קמב ע"ב ("ע"א והיא ח"ע וח"מ"), קמו ע"א ("ע"א דאית דגרסי"), קמו ע"א ("ע"א וח"מ"), קמו ע"ב, קמ"ט ע"א ("ע"א... וכן לח"ע").

ט"א = טעם אחר - קלח ע"ב.

אמר לן מ"צ = מורה צדק - (ראה להלן, סעיף 2), קנד ע"א ("ולשון מ"צ"). לדעת מיכל ורבינוביץ הכוונה לר' יצחק בן יהודה, הידוע בכינויו 'מורה צדק' (גם ר' אליקים כונה כך בספר הפרדס, ראה לעיל).

בדף קכג ע"א כותב ר' אליקים: "פרהדרין (יומא ח ע"ב), אילו בני אדם שממונין לגבות את המס מן הבתים לצורך מידת העיר וקורין אותן בלשון אשכנז בלנטש (Veillants?) וכן נוהגין בארץ אשכנז להחליף את אותן הממונין על השערים של לחם, של בשר ושל פירות מידי שנה בשנה". על 'פרהדרין' השווה קוהוט, ערוך השלם, ערך 'פרהדרין' עמ' 414. גם ר' אליקים מתרגם לצרפתית, ולעתים רחוקות לגרמנית. הבה נעבור למובאות משמו של ר' אליקים:

- ראש השנה.** ב'יחידושים על הפשט של רש"י (כ"י הנמצא ברשותי) לויקרא י"ב, כג: "בפירוש רבינו אליקים מפרש לשון סניגור (ראש השנה כו ע"א) סני תגרא, ולשון קטיגור מתגרה קטטה". כך גם באמרי נועם, המובא על ידי רבינוביץ, שם.
- יומא.** ר' צדקיה בן אברהם, בשבלי הלקט (מהד' בובר), סי' שיט: ⁴⁷ "ורבינו אליקים זצ"ל כתב בפירוש פרק בתרא דיומא: אמר לן מורה צדק דכשהוא עומד ממטתו..." כך מופיע מילה במילה בפירוש שבכתב היד (רבינוביץ). ⁴⁸
- מועד קטן.** ראבי"ה בחיבורו שבכתב היד 'אביעזר' סי' תתקמח ⁴⁹ מצוטט במרדכי למועד קטן סי' תתקד (השווה הלכות שמחות למהר"ם מרוטנבורג, סי' עח): "ואיחוי (כו ע"ב) מפרש ר' אליקים התופר כדרכו". בפירוש המיוחס לרש"י שיוחס לרבנו גרשום (ראה לעיל, פרק א, סעיף 10) אין הסבר 'איחוי', אבל בדף כב ע"ב כותב הפירוש המיוחס לרש"י: "מאחה, קנט"ר תופר כדרכו". אור זרוע, ח"ב, סי' תיח מביא הסבר זה בשם רש"י. ואולי לקח ראבי"ה הסבר זה לא מתוך פירוש ר' אליקים אלא ממקור אחר.
- כתובות.** הגהות מיימוניות, הלכות אישות, פ"י ה"ט: "וכן איתא בפ"ק (ז ע"א) היכא... ר' אמי שרי... ופירש ר' אליקים הלוי משום דבשבת לא היה יכול להקנות לה

⁴⁷ כנראה מתוך פירוש ר' יהודה בן בנימין לאלפסי, ראה לעיל, הערה 10.

⁴⁸ כתב היד שרבינוביץ השתמש בו וקרא לו בטעות 'יחידושי המאירי' (**דקדוקי סופרים**, סוף כרך ב), מכיל בין היתר, לפי דברי הלברשטאם (**המגיד** 1877, עמ' 116, הערה 1), גם פירוש למסכת סוכה של אחד מבני זמנו של רש"י. כפי שמסר לי הלברשטאם, פירוש זה הוא כנראה פירוש של ר' אליקים לסוכה.

⁴⁹ H. Gross, 'Eliezer b. Joel Halevi', *MGWJ* 34, 1885, p. 565 [= ד' דבליצקי (מהדיר), **ספר ראבי"ה** - תשובות, בני ברק תשמ"ט, עמ' קצז].

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

דמחזי כמקח וממכר וכתב: מכאן סמך ר"י הלוי". שם, פי"ד ה"ח. בלקסיקון בכתב יד של ר' יהודה בן קלונימוס, "יחסי תנאים ואמוראים",⁵⁰ ג, רל"ד: "יוסף צידונאה. גרסינן בפרק נערה שנתפתה (מו ע"א)... ורבינו חננאל גירסי' ישרה⁵¹ לא הזכיר כלל בעיא דרבי ירמיה, וגם בפירושי דרבינו ר' אליקים לא מצאתיה". ובאותו לקסיקון, ג, ק"ג [= מהד' בלוי, לעיל הערה 50, עמ' רפח]: "גרסינן בנדרים פרק ואילו נדרים (פה ע"א) ומייתי לה בפרק אף על פי (כתובות נט ע"א) קונם אני... וקאמר ר' יוחנן הסנדלר דמותר חולין... וכי תימא כי קאמר שמואל הלכה כר' יוחנן בן נורי להעדפה, פירוש לפי שיש חילוק בין מותר כשהוא מקדיש מעשה ידי אשתו לכשהיא אוסרת ע"י קונם מה שתעשה לפיו, לפי שהמותר אינו שלו כלל אלא לאחר מיתה וזהו ממש דבר שלא בא לעולם, אבל כשהיא אומרת קונם שאני עושה לפיך, הרי המותר שלה והיא יכולה לאסור על בעלה דבר שלה... ומה שאני הסודר מפרש העדפה כמו שכתבתי בהעדפה מזומנת קצת, למדתי מפירושו של רבינו אליקים הלוי זל"ע שפירש: במותר אין לבעל כלום, הילכך הלכה כר' יוחנן הסנדלר, אבל העדפה דהיא שלה ואין לבעלה בה כלום משום הכי אמר שמואל הלכה כר' יוחנן בן נורי...". ראה הפירוש המיוחס לרש"י לנדרים פה ע"ב.

5. **נדרים.** בשיטה מקובצת לנדרים סא ע"ב כותב פרשן בשם רא"ם:⁵² "ור' אליקים פירש פירוש אחר: (עניגול?) של תנאים קורא מקצועות, ומקפלין אותם זו על גב זו לדורסן בעניגול", והשווה הפירוש המיוחס לרש"י על אתר וכן הגהות הב"ח.

6. **נזיר.** ב"יחסי תנאים ואמוראים", א, עד ע"ב (בערך 'מר זוטרא') [= מהד' מימון, לעיל הערה 6, עמ' ככב]: "וכן מצאתי בפ' נזיר (מב ע"ב) ששמעתי שנוסח(ו) מפ' רבינו יצחק בר' יהודה זצ"ל⁵³ שתחילה פי' חיבור אדם באדם לאחר פרישותו מן המת חיבורו אדם במתכוין אדם באדם הנוגע וכן כתב בפירושו אמרוה קמיה דר' וקבלה... ויש שומטין (או: שומעין) פי' זה משום רבינו אליקים הלוי, וביש (ובין?) שנים הצדיקים הללו גאונים עולם קבלה בידם היא" (נזכר אצל מיכל, **אור החיים**, סי' 1076 [לעיל הערה 10, עמ' 502]). מובאה זו, גם אם אינה ברורה לגמרי, חשובה לענייננו מאוד. נובע ממנה שהפירוש של ר' יצחק בן יהודה למסכת נזיר עובד ("שנוסח") ויוחס לר' אליקים. גם ראבי"ה סי' תתקמג ו-תתשה מצטט את פירוש ר' אליקים לנזיר.⁵⁴

⁵⁰ כ"י אוקספורד 2199. ראה: MGWJ XXXI, p. 508 [צ"ל: XXXIX; = מ' בלוי (מהדיר), **ערכי תנאים ואמוראים**, ב, ניו יורק תשנ"ד, עמ' תפט-תצא].

⁵¹ גם רבנו תם כותב בס' הישר [וינה תקע"א], עד ע"ד [צ"ל: ע"ב. = מהד' ש"פ רוזנטל, ברלין תרנ"ח, עמ' 89]: "וגם תראה בגירסת ר"ח תלמיד ר' האיי וגירסת ר"י אלפסי כי גירסתם נכונה ומיושרת".

⁵² עליו ראה אצל ד"ב צומבר, **מבוא לשיטה מקובצת לנדרים**, ברלין תר"כ.

⁵³ תוספות נזיר לט ע"א, ד"ה סתם: "כך נמצא בפירוש הר' יצחק". לא ברור לאיזה ר' יצחק הכוונה.

⁵⁴ גרוס [לעיל, הערה 49], עמ' 565 [וראה א' אפטוביצר, **מבוא הראבי"ה**, ירושלים תרצ"ח, עמ' 282]. הפירוש המיוחס לרש"י לנזיר, מג ע"ב: "נציל ליחה היוצא... מפ' ר' אליקים".

7. **בבא קמא**. ראבי"ה ב'אביאסף', מובא בספר אסופות, דף לא ע"ג.⁵⁵
8. **בבא בתרא**. ראבי"ה ב'אביעזר', סי' תתקט, ⁵⁶ וגם ב'אביאסף', מובא ב'אסופות', דף קנח ע"ג.⁵⁷
- אור זרוע לבבא בתרא סי' רכט-רלג, רנג, רסב מצטט את פירוש ר' אליקים לבבא בתרא, והכול מופיע בד"ו במקומות המתאימים. בסי' רסא כתוב באור זרוע: "מה שכתוב בספרים לאחר כך: והנך כלחו בעו קנין, פירש רבינו שמואל זצ"ל, דלא גרסינן ליה. וכן פי' רבינו אליקים זצ"ל". ד"ו כותב בסוף המסכת: "כך אמר המורה משום רבו דהנך כולחו בעי קנין לא מתרצתא היא, משום...". וכוונתו, ש"הנך כולחו" - יש למחקר. וראה ההערות לכך בד"ו. שו"ת הרא"ש, כלל א, סי' ח (וכך גם בכלל פה, סי' י), מצטט מובאה מתוך פירוש ר' אליקים לבבא בתרא, הנמצאת גם בד"ו, מילה במילה. לצורך המחשת הזהות אשווה אותם זה בצד זה:

רבינו אשר

וכן כתב רבינו אליקים הלוי ז"ל שפירש כל התלמוד בבבא בתרא וז"ל: השתא דדייקי מה הא (קרי: דייקין מהאי) הלכתא דפעוטות מקחן מקח וממכרן ממכר במטלטלין שלו (ולא במקרקעי שלו) ואע"ג דהביא ב' שערות סומא (קרי: שוטה) הוי והוא דידיעי פעוטות בטיב משא ומתן. מ"ג שנים ויום אחד והביא ב' שערות ויודע בטיב משא ומתן מוכר מקרקעי שלו ומטלטלי של אביו. ומעשרים שנה (קרי: ומי"ח) ולמעלה לרבא אם הביא ב' שערות ויודע בטיב משא ומתן מוכר בנכסי אביו. עכ"ל. נמצא שכל אלו הגאונים... וכן תשובת רבינו גרשום מאור הגולה...

ד"ו, קנה ע"ב

השתא דייקין מהא הלכתא דפשיטא (קרי: דפעוטות) דמקחו מקח וממכרו ממכר במטלטלין שלו ולא במקרקעי שלו. אע"ג דהביא ב' שערות שומא (קרי: שוטה) הוי. והוא דידיעי פעוטות בטיב משא ומתן. בן י"ג שנה ויום אחד והביא שערות ויודע בטיב משא ומתן מוכר במקרקעי שלו ובמטלטלי של אביו. מן י"ח שנה ולמעלה לרבא אם הביא ב' שערות ויודע בטיב משא ומתן מוכר בנכסי אביו...

תשובת רבנו גרשום מובאת בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג, מהד' פראג סי' תתמו, ובמרדכי לבבא בתרא סי' תרלד.

9. **מנחות**. באור זרוע, ח"א, סי' תמז-תקפט, וכן תשטו מצטט את פירוש ר' אליקים לדפים כט ע"א - לו ע"א. ד"ו אינו מביא פירוש במקומות אלו (ראה לעיל פרק א, סעיף 24), אבל השפה דומה לזו של ד"ו ושל פירוש ר' אליקים למס' יומא. שימוש רב

55. גרוס, שם.

56. שם [= א' פריסמן ושי"י כהן (מהדירים), **ספר ראבי"ה**, כרך רביעי, ירושלים תשכ"ה, עמ' רצט].

57. H. Gross, 'Das Handschriftliche Werk Assufot', *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums* X, 1883, p. 71. שני כתבי היד, 'אביעזר' ו'אסופות', הועברו על ידי הנדיב המלומד הלברשטאם לרשות קולג' מונטיפיורי ב-Ramsgate. משם לא הצלחתי בשום אופן להשיג העתק של המקומות הנידונים.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בביטויים: "ע"א" = עניין אחר (אור זרוע, ח"א, סי' תקסא, תקפב, תקפט); "ע"א" אמר רבי" (סי' תקעז); "אית דאמרי" (סי' תקסב).⁵⁸

10. **בכורות.** ר' בצלאל אשכנזי, שו"ת, סי' א (י ע"א): "ורבינו אליקים בן רבנא משולם ז"ל פירש פירוש קרוב לפירוש רש"י ז"ל וז"ל אלא דמרחינהו...". כך מילולית גם בד"ו, יא ע"ב. בהגהותיו מייחס ר' בצלאל אשכנזי את הפירוש לבכורות לרבנו גרשום (ראה לעיל). כאן קורא ר' בצלאל לאביו של ר' אליקים משולם, ואילו במקום אחר הוא קורא לו קלונימוס (ראה להלן, סעיף 12).

11. **ערכין.** אור זרוע, ח"ב [הלכות פסחים, סי'] רטז מצטט לדף יג ע"א מתוך פירוש ר' אליקים, ובדיוק אותם דברים מצויים בד"ו לערכין וכן למנחות מט ע"ב. גם ר' בצלאל בשיטה מקובצת לכתובות ק ע"ב מצטט מפירוש ר' אליקים לערכין כא ע"ב, פירוש הנמצא גם בד"ו.

12. **מעילה.** ייחוס תנאים ואמוראים, א, קיט ע"ב [= מהד' מימון, לעיל הערה 6, עמ' רב-רג]: "והיה דתחילת מעילה דאמר רבה מאי מועל מדרבנן ופרכין מאי איכא בין דאורייתא לדרבנן ואסקינן דאורייתא משלם חומש דרבנן לא, פי' ה"ה דקרבן איכא ביניהו... ומשני כיון דחומש לא משלם פשיטא דקרבן נמי לא מיייתי, וכך פירש ר' אליקים ז"ל"ע מעילה דרבנן משלם קרן ולא חומש משום דחומש בהדי איל אשם מיייתי ליה ובדרבנן ליכא קרבן, דהוי כמביא חולין לעזרה, הילכך חומש נמי לא מיייתי, אבל בדאורייתא מיייתי קרן וחומש ואשם מעילות". החל מ"מעילה דרבנן" ועד "כמביא חולין לעזרה" נמצא גם בד"ו, ב ע"ב, ואילו הסוף רק בפירוש המיוחס לרש"י, שאינו אלא גרסה אחרת של ד"ו (ראה לעיל, פרק א, סעיף 29). בהגהות ר' בצלאל מיוחס הפירוש למעילה לר' אליקים. במקומות בהם רש"י שונה מד"ו, הוא מביא את הנוסח השונה מתוך כתב היד שלו, בשם "ר"א" (= ר' אליקים) או "ראב"ק" (= ר' אליקים בן קלונימוס). ראה במיוחד ר' בצלאל לדף ג ע"ב (רש"י ד"ה אמר ר' גידל).

אם נסקור את המובאות בשם ר' אליקים, נראה כי רק חכמים אשכנזיים רואים את ר' אליקים כמחבר פירוש מגנצא. כשם שלא מצאנו חכם אשכנזי המביא מובאות בשם רבנו גרשום (למעט למסכת חולין), כך איננו מוצאים כאן אף לא נציג איטלקי אחד. באיטליה מוכר ר' אליקים רק כמחבר הפירוש של מסכת יומא (לעיל, סעיף 2, וכ"י מינכן 216). פירוש זה כנראה כבר נשא את שמו של ר' אליקים בשלב מוקדם. פירוש מגנצא לשאר המסכתות היה כפי הנראה אנונימי. השערה זו מאוששת על ידי המובאה של ר' יהודה בן קלונימוס במסכת נזיר (לעיל, סעיף 6), וכן מן הפירוש לבבא בתרא המופיע בכ"י אוקספורד 416 כאנונימי. הפירוש האנונימי יוחס באיטליה לרבנו גרשום בעקבות ציטוטי של ר' נתן בן יחיאל. חכמים אשכנזיים ייחסו את הפירוש האנונימי לר' אליקים הלוי, כי הכירו אותו כפרשן וכמעבד של פירושים קדומים (לעיל, סעיף 6).

⁵⁸ מה שמופיע בערוך ערך יחב' 1' (ראה קוהוט) כפירוש מגנצא, מובא באור זרוע, ח"א, סי' תקנו ללא ציון מקור, כפי הנראה מתוך פירוש ר' אליקים.

ג. הוכחות נגד ייחוס הפירוש לרבנו גרשום

ציינתי לעיל (סוף פרק ב) שטענתם של החכמים האיטלקיים שרבנו גרשום הוא מחבר פירוש מגנצא מבוססת כפי הנראה על אי-הבנה. טענה זו הנה בלתי אפשרית לחלוטין מהסיבות הבאות. רבנו גרשום אינו מחבר פירוש מגנצא, שכן:

א. אף לא אחד מן החכמים הקדמונים מצפון צרפת ומאשכנז, האזורים שבהם חי ופעל רבנו גרשום, אינו מזכיר דבר על פירושו של רבנו גרשום לתלמוד. אנו יודעים על מעמדו הגבוה של רבנו גרשום בעיניהם; כבר רש"י מכנה אותו 'אבי הגולה' (שבת פה ע"ב). הם אספו בלהיטות וביראת כבוד כל דבר שמוצאו משל רבנו גרשום. מן הנמנע אפוא שלא היו מכירים את פירושו, אילו היה כזה בנמצא. בדברם על שינויי גרסות הם מצטטים את נוסח המשנה⁵⁹ והתלמוד⁶⁰ שכתב רבנו גרשום במו ידיו. הם מביאים את פירושי רגמ"ה מתוך תשובותיו⁶¹ או מפי עדויות בנות זמנו.⁶² באף אחד מן המקרים הרבים שלפנינו (למעט מסכת חולין) אין הם מסתמכים על פירוש רבנו גרשום, והדבר מוכיח באופן בלתי ניתן להפרכה שלא הכירו פירוש שלו ושאל לא היה

⁵⁹ משנה ברכות: ר' יהודה מפריז בתוספותיו לברכות יח ע"ב; משנה שבת: רשב"ם המצוטט בראב"ן, קמה ע"ב; משנה ערכין: תוספות ערכין נד ע"ב; משנה בבא בתרא: רשב"ם, מב ע"א; אבות: מחזור ויטרי, עמ' 496 ור' שמעון דוראן, מגן אבות פ"ב מ"ד [מהד' לפסיא תרט"ו, כג ע"א], על פי מקור ישן.

⁶⁰ סדר נזיקין: רש"י בשיטה מקובצת לכתובות פ ע"א ותוספות שם; ראש השנה: תוספות מנחות ג ע"ב; סוכה: רש"י שם, מ ע"א; סדר קדשים: ספר התרומה, סי' רא (כנ"ל במרדכי, הלכות קטנות סי' תתקנ), סמ"ג (מהד' ונציה 1547) מז ע"ג, נב ע"א, קז ע"ד; מועד קטן: תוספות י ע"ב, ד"ה מוליא. בבא בתרא: ראה לעיל, סעיף 2; זבחים: תוספות, שם, מב ע"א; מנחות: תוספות כא ע"א, ד"ה וכן לקדירה, והשווה שו"ת ר' חיים אור זרוע סי' ו, וסמ"ג, מז ע"ג; תוספות ל ע"ב, סה ע"ב ד"ה ר' יהודה בן בתירא, ובדף ע ע"א; חולין: רבנו תם בעיטור חלק ב', לבוב 1866, יז ע"א (והשווה ספר התרומה, הלכות טרפות, סי' יא), אור זרוע, ח"א, סי' נט, תעה, והשווה לעיל, סעיף 2 וכן F. Lebrecht, 'Handschriften und erste Ausgaben des Babylonischen Talmud', Wissenschaftliche Blätter aus der Veitel Heine Ephraim'schen Lehranstalt, Berlin 1862, p. 28. בעיטור א, נב ע"א כותב רבנו תם: "ובפני תלמיד רבינו גרשום כתב כן...". זהו שיבוש של: "בפני (בתוספות?) תלמידי רבינו יצחק בר אשר הלוי שנעשו בלותר כתב כן...". כך מופיע בספר הישר, פה ע"ד [= מהד' רוזנטל, לעיל הערה 51, עמ' 196-197] ובכתב היד של חיבור זה הנמצא ברשותי. בנושא זה הפנה ראב"ן (פראג שע, קד ע"ד) שאלה לרבנו תם, אך תשובתו אינה מובאת שם.

⁶¹ רש"י, ביצה כד ע"ב ד"ה ולערב: "ובתשובה [צ"ל: ובתשובת] רבינו גרשום מאור הגולה מצאתי כמותי". רש"י לקידושין לט ע"א ד"ה סתום: "כן השיב רבינו גרשם ב' יהודה צ"ל" (השווה סמ"ג, נד ע"ב); רש"י לבכורות כב ע"א, ד"ה וטהור: "כך בתשובת רבינו גרשון מצאתי". רבנו תם, בספר הישר סי' תעו (נג ע"א) [= מהד' ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, עמ' 389]: "ולא כמו שהשיב רבינו גרשם", בלא להזכיר את פירושו, אף שמדובר שם בהסבר שלו. עיטור (מהד' לבוב 1860), א, לו ע"ב: "ור' ליאון ורבינו גרשום מיתנו לה מק"ו...", נלקח מתוך תשובות רבנו גרשום בתוך תשובות מהר"ם מרוטנבורג, מהד' פראג סי' רסד.

⁶² רש"י שבת פה ע"ב, פסחים קיא ע"א, תוספות סנהדרין כט ע"ב, ד"ה מר.

כזה. יש כאן יותר מאשר הוכחה מן השתיקה, שכן חכמים גדולים וחשובים כמו ר' יהודה בן קלונימוס, ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראב"ה), ר' יצחק אור זרוע ור' אשר בן יחיאל הכירו את הפירוש אבל לא ייחסו אותו לרבנו גרשום. חיבור של רבנו גרשום ודאי לא היו מייחסים לאחר.

ב. פירוש מגנצא עומד בסתירה לכתב היד של רבנו גרשום וכן לתשובות שלו. שיטה מקובצת לכתובות פ ע"א: "ומה שכתוב בפרק חזקת (הבתים) אינה חזקה שבוש, שהרי בספר ישועות רבנו הגדול ר' גרשום ז"ל כתב כן: אמר רב יהודה אכלה ערלה הרי זו חזקה כ"ש רש"י במהדורא קמא". כך גם בתוספות לכתובות. אבל בד"ו לבבא בתרא לו ע"א כתוב: "אינה חזקה".

ברשב"ם לבבא בתרא מב ע"א: "ובסדר משנת רבינו גרשום הכי גרסינן השותפין והאפטרופין והאריסין, אבל אומנין לא קתני...". ד"ו קורא "האומנין", ומפרש זאת כך: "בעלי אומנות שמתקנים כלים או צבעין". על סתירה זו כבר העיר המגיה של ש"ס וילנה.

תוספות חולין לו ע"ב: "ורבינו גרשום היה מפרש... דאיכא למימר מגו דחייל...".⁶³ בד"ו לא מופיע "מגו" כלל.

תוספות מנחות ע ע"א: "ור"ת מצא בספר רבינו גרשון מעי (לא: ביצי) נבלת עוף טהור...". ד"ו בד"ה לא דמי קורא בניגוד לכך: "ביצי נבלת עוף טהור".

אור זרוע, א, סי' נט: "ובספר ר"ת שהועתק מספרו של רבינו גרשום זצ"ל ה"ג חמי טבריה...". בד"ו לחולין קו ע"א אין דבר על כך.

על הנוסח של רבנו גרשום ושל הפירוש המיוחס לרש"י במועד קטן י ע"ב השווה צומבר [לעיל, הערה 1], עמ' 12. והשווה עוד תוספות חולין נד ע"ב וד"ו לערכין כח ע"ב.

די לנו במצב זה כדי להוכיח שרבנו גרשום אינו מחבר הפירוש; אחרת היה מתאים אותו לטקסט שלו.

ג. מחבר הפירוש שלנו מביא בשני מקומות מפירושו של רב האי גאון, אשר למד מפי מורו: "ואמר לן רבי משום רב האי גאון" (ערוך ערך 'חלק 3',⁶⁴ והפירוש המיוחס לרש"י, מועד קטן יז ע"א⁶⁵). רב האי נפטר כידוע בשנת 1038, ורבנו גרשום נפטר בשנת 1028 או 1040. הם היו אפוא בני זמן אחד. אמנם ייתכן, שפירושו של רב האי - אשר הגיע לזקנה מופלגת - נכתבו בימי נעוריו והגיעו לידי רבנו גרשום; אך מורו של רבנו גרשום ודאי שלא יכול היה לראות את פירושו של רב האי.⁶⁶

⁶³ הפירוש של רבנו גרשום היה כתוב בהלכות טרפות שלו, בפרק הלכות מסוכנת, ראה ספר הישר סי' שסו [= מהד' שלזינגר, לעיל הערה 61, עמ' 270].

⁶⁴ פירושו של רב האי גאון אמנם מופיעים בפירושו לטהרות, ראה קהוט.

⁶⁵ כך גם בכ"י מינכן 216, צומבר [לעיל, הערה 1].

⁶⁶ ספר הישר, סי' תרך [= מהד' רוזנטל, לעיל הערה 51, עמ' 83]: "ומנהג ר' היי תפס רבינו גרשום...". כאן מדובר כנראה בהסכמה ביניהם.

ד. החכם הנוסף המופיע בפירוש מגנצא חי עוד מאוחר יותר, במאה האחת עשרה. ד"ו לבכורות ל ע"א: "ואמר לן ר' דאמר משמיה דרבי יצחק האורלינו דהוא אמר (קרי: דהא דאמר)...⁶⁷; שם, לד ע"א: "ס"א משמיה דר' יצחק האורי ז"ל כיון שבגד בה...⁶⁸ ד"ו בכריתות ו ע"ב (בנדרס: ח ע"א) שוב: ⁶⁹ "ט"א מפי ר' יצחק ז"ל האי דקתני... ט"א מהר' יצחק א"כ כדקאמרת". צונץ זיהה בראשונה את ר' יצחק האורליאני עם ר' יצחק בן מנחם מאורליאנס, שחי בסביבות 1050,⁷⁰ אך מכיוון שצונץ חשב שהפירוש הוא חיבורו של רבנו גרשום, הוא הבין מיד שר' יצחק בן מנחם אינו יכול להיות מורו של רבנו גרשום. מאוחר יותר העלה צונץ את ההשערה שר' יצחק הנזכר בערוך חייב להיות קדום יותר,⁷¹ אבל איננו מכירים יצחק מאורליאנס קדום יותר. נוסף לכך, כל מה שאנו יודעים על ר' יצחק בן מנחם מצביע על כך שאכן בו מדובר בפירוש מגנצא. במקום לחפש ר' יצחק מאורליאנס קדום יותר, מוטב שנדחה מעט את זמנו של הפירוש. אכנס כאן את הנתונים הידועים לי על ר' יצחק בן מנחם. ר' יצחק היה צרפתי ובנו של איש נכבד מאוד.⁷² רש"י מסתמך על אחרות המלומדת בֶּלֶט (Bellette)⁷³ וקורא לה 'הגברת'.⁷⁴ ר' אלעזר בן מאיר בן יצחק מאורליאנס, בן זמנו של מחבר הפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים, הוא כפי הנראה נכדו של ר' יצחק שלנו.⁷⁵ ר' יצחק הלך למגנצא ולמד אצל ר' אליעזר הגדול,⁷⁶ משם חזר לצרפת ומת

⁶⁷ כך מופיע בערוך, בערך 'מרקנא'; מכאן שאיננו תוספת מאוחרת. בהעתקת ר' שלמה עדני מהגהות ר' בצלאל אשכנזי (ראה בנספח) כתוב: "ואמר לן רבי משמיה דר' יעקב האורליני ז"ל", וכך גם מופיע במזבזב כפרה (ליוורנו 1810, מד ע"א). זה נוצר כנראה מתוך יר"י האורי'.

⁶⁸ אצל ר"ש עדני ובמזבזב כפרה, מה ע"א: "פ"א משמיה דר' יצחק האורליני ז"ל...".

⁶⁹ אצל ר"ש עדני (ומתוכו בשיטה מקובצת, כריתות): "ס"א מפי ר' יצחק ז"ל הא דקתני... ע"א מפרש ר' יצחק א"כ כדקאמרת".

⁷⁰ **כרם חמד** ה, תר"א, עמ' 241.

⁷¹ [= לעיל, הערה 4], עמ' 127, והשווה H. Gross, 'Die jüdischen Gelehrten von Orleans im Mittelalter', *Magazin für jüdische Geschichte und Literatur* I, 1878, p. 79.

⁷² כך יוצא ממכתבי ר' אליעזר לר' יצחק בתוך: תשובות חכמי צרפת ולותיר [לעיל, הערה 15], סי' סג.
⁷³ **פרדס**, סי' רעג, והשווה גרוס שם וגרוס [לעיל, הערה 57], עמ' 68, ושזח"ה, 'הערות', **ישרון** ה, תרכ"ה, עמ' קסג. כאן אפשר גם לתהות אם ר' אליה הזקן ור' יקותיאל היו אחיו (א"ל לנדסהוט, **עמודי העבודה**, ברלין תר"י, עמ' 15).

⁷⁴ מחזור ויטרי, עמ' 635: "וכן נהגה הגברת אחרותו של יצחק בר' מנחם".

⁷⁵ צונץ, **כרם חמד** [לעיל, הערה 70].

⁷⁶ בתשובות מהר"ם מרוטנבורג, מהד' קרמונה סי' קסז (מהד' בלוד, ברלין תרנ"א, עמ' 208) נאמר: "וכן פירש רבינו יוסף בר' יצחק ורבינו יצחק בר' מנחם בתשובה אחת". ראה אור זרוע, ח"א, סי' תשיח וספר התרומה, גיטין סי' קי. אין יסוד לטענות של גרוס שר' יצחק היה תלמידו של ר' יוסף טוב עלם, ושל כהן (מרדכי, עמ' 123) [= ש' כהן, 'ר' מרדכי בן הלל האשכנזי, סיני טז, תשי"ה, עמ' רמ], לפיה היה ר' יצחק תלמידו של ר' יוסף בן יצחק. בתשובה על תקיעת כף, שעליה הם מסתמכים, מופיעים שמות שונים במקורות השונים: בתשובות מהר"ם, מהד' פראג סי' לו, במרדכי, בבא מציעא סי' רנא, ובתשובות מיימוניות לספר הפלאה סי' ג אמנם מובאת התשובה בשם ר' יצחק בן מנחם, אבל החכם המצוטט שם

באורליאנס.⁷⁷ ר' יצחק בן מנחם היה תלמיד חכם חשוב וזכה להכרה רבה כבר על ידי בני דורו. גם הוא העתיק במו ידיו את התלמוד⁷⁸ וחיבר לו פירוש המצוטט על ידי רש"י ואחרים.⁷⁹ כנראה הכיר את רש"י אישית.⁸⁰ לאחר ששב לצרפת עמד בקשר מכתבים קבוע עם חכמי מגנצא. הוא התכתב עם מורו ר' אליעזר, שאהב את תלמידו זה והתגאה בו,⁸¹ וכן עם ר' יצחק (בן יהודה?) מורו של רש"י.⁸²

לאור מערכת יחסים הדוקה זו שבין ר' יצחק לחכמי מגנצא, טבעי שהפירוש של חכמי מגנצא מזכיר אותו. הרי ידוע לנו שמחבר הפירוש לא חי לפני המחצית השנייה של המאה האחת עשרה, לאור ההיכרות של מורו עם רב האי גאון, והיה מפליא אילו התעלם מר' יצחק בן מנחם.

ה. כנגד ייחוס החיבור לרבנו גרשום מעידים גם אי הדיוקים הנזקפים לחובתו של מחבר פירוש מגנצא, לשונו המורחבת ותלותו במוריו (ראה בסוף פרק א). רבנו גרשום, בתשובותיו הידועות לנו, הוא יסודי בתפיסתו, תמציתי בלשונו, החלטי ועצמאי בשיפוטו. הוא אינו מסתמך כמעט לעולם על אחרים.

ד. המחבר

כבר מאופי המובאות המופיעות אצל ר' נתן בן יחיאל ניכר שמחבר הפירוש הנידון היה תלמיד בית המדרש במגנצא, שבראשו עמד תלמידו של רבנו גרשום. אם ר' נתן קורא

איננו נקרא ר' יוסף טוב עלם אלא ר' יוסף בן יצחק. בתשובות מהר"ם, מהד' קרמונה סי' סב, ומהד' בלוד עמ' 217, שמו ר' יוסף בן שמעון (ראה לוצאטו, **בית האוצר** א, תר"ו, נא ע"ב). רק המרדכי, בבא מציעא, סי' שיב, מצטט את ר' יוסף טוב עלם. במהר"ם, מהד' פראג סי' תתקצו, התשובה חתומה בשם ר' יוסף בן מנחם, והוא מוסר אותה משם ר' יוסף בן יצחק. זוהי כפי הנראה הגרסה הנכונה. התשובה מקוטעת ברוב המקורות ונמצאת בידינו בשלמותה בתשובות חכמי צרפת ולותיר [לעיל, הערה 15], סי' סב. משם נובע, שהמחבר, אשר שמו אינו מופיע שם, לא חי לפני 1150, שכן הוא עוסק במקרה שהתרחש בשנים 1147 ו-1148. אם כן, המחבר אינו יכול להיות ר' יצחק בן מנחם. יותר נראה שהוא - כמו במהר"ם, מהד' פראג סי' תתקצו - ר' יוסף בן מנחם (המכונה לונבירט או דונבירט), אשר חי בדרום צרפת בסביבות 1150 (תשובות חכמי צרפת [= לעיל, הערה 15], סי' ג). ר' יוסף בן יצחק הנזכר בתשובה (כך גם בריצב"א, תשובות מהר"ם, מהד' קרמונה סי' קפז) יכול להיות ר' יוסף בכור שור, או ר' יוסף בן יצחק בן יוסף מקינין (ספר התרומה, סי' מח, רוקח סי' תעה, אור זרוע, ח"ב, 115 ע"א, 116 ע"א).

ראה: **שו"ת מהרש"ל**, סי' כט.

רש"י, סוכה מ ע"א: "ובסדר ישועות של רבינו יצחק בר' מנחם כתוב ואינו מוגה... ובספרו של יצחק בר מנחם הגדול לא גריס ליה" (לנידה סו ע"ב).

ראה: צונץ, *Zeitschrift* [לעיל, הערה 1], עמ' 316, וגרוס [לעיל, הערה 73]. וראה גם ספר התרומה, סי' קי.

רש"י, תמורה ד ע"א: "ולא מפי מורי אלא מפי ר' יצחק ברבי מנחם ז"ל".

ר' אליעזר כותב לר' יצחק בתשובה הנזכרת לעיל: "אל אהוב למעלה ונחמד למטה... בן תורה נאה וגם בן אבות נאה ויאה תורתו... ואשרי יולדתו ואשרי רבו שלמדו כי שמעו הולך למרחקים...".

מחזור ויטרי, עמ' 90: "מפני אשר שמע מורי רבינו יצחק כי הגאון ר' יצחק בר מנחם מתיר לקרוא בחומשים... צוה לכתוב תשובתו ולשלח לפני הגאון".

למחבר הפירוש לעתים 'רבנו גרשום מאור הגולה' ולעתים 'תלמיד מגנצא מפי המורה', הרי שמחבר הפירוש אינו יכול להיות רבנו גרשום, שכן רבנו גרשום נחשב לחכם בעל סמכות מן השורה הראשונה ולא ייתכן לקרוא ל'מאור הגולה' 'תלמיד'. רבנו גרשום אינו יכול להיות מחבר הפירוש גם מסיבות אחרות. ר' נתן מייחס את הפירוש - לצד הכינויים הנזכרים - ל'חכמי', 'בני', 'חסידי', ו'רבי מגנצא', בלשון רבים. מן הנמנע אפוא לחשוב על מחבר אחד. יותר נראה שהפירוש כולל בתוכו חיבורים פרשניים רבים של תלמידי בית המדרש במגנצא. למסקנה זו מובילים אותנו גם המקרים הרבים שבהם מתחיל פירוש במילים 'אמר לן המורה', 'אמר לן רבי', או מסתיים ב'מפי המורה', 'לא מפי המורה' (ראה לעיל, סוף פרק א). גם האנונימיות המשוערת של הפירוש מאששת זאת. עלינו לקבוע את הזמן שבו נוצר הפירוש למחצית השנייה של המאה האחת עשרה. לא ייתכן שנכתב הרבה יותר מוקדם, שכן הוא מביא פירושים של רב האי גאון ושל ר' יצחק בן מנחם בשם מורו של הפרשן (לעיל, פרק ג); הוא גם לא מאוחר הרבה יותר, שכן הוא מובא בספר הערוך, אשר כתיבתו נסתיימה ב-1101.

במחצית השנייה של המאה האחת עשרה פרח במגנצא בית מדרשו של ר' יצחק בן יהודה, מורו המפורסם של רש"י. מאליו מסתבר שהפירוש נתחבר בבית מדרש זה. כל מה שאנו יודעים על ר' יצחק בן יהודה מאשר את המסקנה הזו על הצד הטוב ביותר. במגנצא התרחשה מאז המאה העשירית פעילות רוחנית שלא מצאנו דומה לה בכל מקום אחר, לא אז ולא בכל זמן אחר. בתי המדרש המפורסמים של מגנצא, כלומר זה של רבנו גרשום ואלו של הבאים בעקבותיו, משכו לשם את מיטב הכוחות מצרפת ומגרמניה. מתלמידי רבנו גרשום ידועים: ר' יהודה הכהן, ר' אליעזר הגדול, ומוריו של רש"י: ר' יעקב בן יקר, ר' יצחק הלוי ור' יצחק בן יהודה. לאחר מות רבנו גרשום למדו ר' יצחק הלוי ור' יצחק בן יהודה אצל ר' אליעזר הגדול. ר' יעקב בן יקר ור' יצחק הלוי עברו לוורמייזא, לשמש שם ברבנות, ואילו ר' יצחק בן יהודה נשאר במגנצא ועמד בראש בית המדרש, כנראה זה של רבנו גרשום ורבי אליעזר.⁸³

⁸³ העובדה שר' יצחק בן יהודה חי ופעל במגנצא עולה מספר הפרדס, ס"י כא (וכן ס"י קצח). H. Gross, 'Jehuda Sir Leon aus Paris', *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums* 4, 1877, p. 185 טועה באמרו שחי גם בוורמייזא, בהסתמכו על הגהות מיימוניות, הלכות תפלה, פייג הי"ד. אמנם כתוב שם: "וכן צוה רבינו אפרים וכן ר' יצחק בר יהודה יצא מבית הכנסת בכעס שלא שמעו לו לעשות כן בגר"מיזא...". אבל לא ר' יצחק בן יהודה עזב בכעס את בית הכנסת בוורמייזא, אלא ר' אפרים בן יצחק. מהר"ם (הלכות שמחות, ס"י ד [צ"ל: ה], בתוך: **מחנה לוי**, ליוורנו תקעט, [ט ע"ב] עמ' צו) מספר: "ושמעתי מפי הר' יוסף ו' יצחק כשהיה ר' אפרים בוורמישא צוה להם להסתיר (קרי: להפטיר) חזון ישעיהו... ולא רצו להניח מנהגם בשבילו, ויצא מבי"ה בכעס ואמר כל מי שעבר על דברי רב יהא בנדוי...". כך מופיע גם במקומות אחרים, ראה ח"י דמביצר, **ראבי"ה**, קראקא תרמ"ב, נה ע"א. בהגהות מיימוניות צריך אם כן להיות: "וכן צוה רבינו אפרים בר יצחק (בן יהודה) ויצא מבית הכנסת בכעס...". אותו יצחק, שלו ענה ר' נתן בן מכיר בוורמייזא (**פרדס**, ס"י רצט) אינו ר' יצחק בן יהודה, כפי שצונץ מניח (*Litg.* [לעיל, הערה 4], עמ' 158), אלא ר' יצחק בן משה, כפי שמופיע בראב"ן קמט ע"ג (ראה מיכל, **אור החיים** [= לעיל, הערה 10], עמ' 563). צונץ עצמו מזכיר שר' יצחק (**בפרדס**) פונה אל ר' נתן 'יחמודי נכדי'. בימי הביניים משמעות

על משפחתו של ר' יצחק ידוע לנו רק כי היה לו בן בשם יהודה,⁸⁴ ושהיה בן דודם של ר' נתן ושל ר' מנחם בני מכיר.⁸⁵ הוא גם היה קרוב משפחה של רש"י.⁸⁶ הוא השתייך לירבני לותירי,⁸⁷ ומכונה לעתים צרפתי⁸⁸ ולעתים אשכנזי.⁸⁹ הוא למד בראשונה אצל רבנו גרשום מאור הגולה,⁹⁰ ולאחר מותו המשיך את לימודיו אצל ר' אליעזר הגדול.⁹¹ הוא רכש אצלם ידיעות רבות, ולאחר מות ר' אליעזר הגדול עמד בראש בית המדרש במגנצא. בשל היותו

נכד' היא: אחיין (ראה): A. Geiger, 'Recensionen', *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben* 9, 1871, p. 304, ומיכל, שם, עמ' 512; אבל ר' יצחק בן יהודה היה בן דוד (ראה להלן) ולא אחיין של ר' נתן.

על ר' יצחק בן משה השווה צונץ, שם, עמ' 154, וכן 7, 8, *Hebräische Berichte*, Berlin 1892, p. 7, 8.

רוקח, ס"י שיו, 'אסופות' בתוך 'נחלת שד"ל' [בתוך: **אוצר טוב**, ברלין תר"מ-תרמ"א], עמ' 23, ואור זרוע, ח"ב, ס"י תלו. **פרדס**, ס"י רצ משובש.

מחזור ויטרי, עמ' 624: "שאילה זו שאל ר' מנחם בר' מכיר את בן דודו רבינו יצחק בר' יהודה". כך גם אור זרוע, ח"ב, ס"י קט. לפי מקורות קדומים יותר היה ר' מכיר זה אחיו של רבנו גרשום. כך נאמר בכותרת בכ"י המבורג, צונץ [לעיל, הערה 4], עמ' 158: "מהרב ר' מנחם בחר' מכיר אחיו של רבינו גרשום...". צונץ מעיר על כך: "על העובדה שנשמטו כאן שמות אחדים מעידים רצף הזמן ובבירור גם רש"י, האומר על אחיו של מנחם: 'ר' נתן בר מכיר בר מנחם בר מכיר' (חופש ס"י א) [= ב' גולדברג (מהדיר), **חפש מטמונים**, ברלין 1845, ס"י א]. בהתאם להערה זו מסדר צונץ (שם, עמ' 159) את אילן היוחסין של משפחת מכיר. על פיו יוצא שר' נתן, ר' מנחם וגם ר' יצחק בן יהודה הם נינים של ר' מכיר אחי רבנו גרשום. אבל הדבר אינו ודאי ועדיין מצריך חקירה. השרשרת הארוכה של אבות ר' נתן ברש"י תמונה ועשויה להיות משובשת (ראה מילר [לעיל, הערה 15], עמ' XXV). גם הזמן אינו גורם מכריע. אולי היה ר' מכיר הרבה יותר צעיר מרבנו גרשום, ובמקרה זה יכול היה ר' מנחם בן מכיר להיות בתקופת מסע הצלב הראשון. בנוסף על כך הכותרת של כ"י המבורג מקבלת אישוש בכ"י אוקספורד 1103: "הושענא זו לשבת מהר"ר מנחם המכירי הוא הר' מכיר בר' יהודה אחיו של רבינו גרשום מאור הגולה, הוא הר"ר מנחם המכירי אשר תפש ישיבה לאחר הגזירה שהיתה בשנת תתנ"ו בכל מלכות אשכנז...".

ר' יצחק כותב לרש"י (**חפש מטמונים** [לעיל, הערה 85], ס"י יד): "לאהוב למעלה... חביבי קרובי ר' שלמה ברבי יצחק".

פרדס, ס"י רכח.

עיטור, מהד' לבוב 1866, ב, מד ע"ב, ושבלי **הלקט**, מהד' ונציה ס"י צג. מהד' בובר עמ' 285, אינה מביאה קטע זה.

כתב יד ישן אצל החיד"א, בערך ר' יצחק הלוי.

הוא כתב לרש"י (**חפש מטמונים** [לעיל, הערה 85], ס"י יז): "כשפירש לנו מורנו (גרשום) לא נתתי לבי לדבר הזה עד ששמעתי מר' אליעזר המקום יהיה בעזרו". הגהות מיימוניות, הלכות חמץ ומצה, פ"ח ה"י: "וכן מצאתי בשם ר"י בר' יהודה מפי ר"ג מ"ה" (בניגוד ל"ה שור, 'בקורת' ס' תולדות רש"י, **ציון**, ב, תר"ב, עמ' 126).

פרדס, ס"י קסח: "ורבינו יצחק בר' יהודה בשם רבו ר' אליעזר", והשווה ראב"ן, סט ע"ד, שבלי **הלקט**, מהד' בובר ס"י רפ, והרא"ש לראש השנה, פ"ד ס"י יד.

מורה יוצא דופן הכתירוהו בכינוי 'מורה צדק'⁹² או 'מורה'⁹³. ככל הידוע לי היה הוא הראשון בין חכמי אשכנז שהכיר את כתבי רב האי גאון ועשה בהם שימוש.⁹⁴ הוא גם העביר לתלמידיו פירושים משמו של עמיתו המבוגר יותר, ר' יעקב בן יקר.⁹⁵ מתלמידיו ידועים לנו: ר' אליקים הלוי משפירא, רש"י וחתנו ר' מאיר בן שמואל אבי הרשב"ם,⁹⁶ רבנו תם, ריב"ס, והפחות ידוע ר' שלמה בן מאיר.⁹⁷ ר' יצחק בן יהודה כתב פירוש לרבות מן המסכתות בתלמוד. הוא נזכר במקומות הבאים:

ברכות: רש"י לט ע"א, נז ע"ב (מכנה את הפירוש "יסוד"). מחזור ויטרי, עמ' 53 ("וכן מפורש בבאורי ברכות דרבינו יצחק בר' יהודה").
שבת: רש"י קיט ע"א ("והוא לשון ר' יצחק בר' יהודה").

⁹² אנונימוס בשו"ת המהרש"ל, סי' כט: "ורבינו יצחק בר' יהודה הנקרא מורה צדק ורבינו יצחק הלוי הנקרא סגן לוי מגרמזא"; רש"י, יומא טז ע"ב: "פירש לי מורה צדק רבינו יצחק בר"י ז"ל"; **לקוטי פרדס**, כ ע"ב וכב ע"א (ראה מיכל [לעיל, הערה 10], עמ' 502); ר' אליקים הלוי בפירושו ליומא (לעיל, פרק ב).

⁹³ ב'מורי מתכוון רש"י לא לר' יעקב בן יקר, כמו שוייס חושב [לעיל, הערה 20], עמ' 36; **דור דור ודורשינו**, ד, וויען תרמ"ז, עמ' 317), אלא לר' יצחק בן יהודה. ההוכחה הטובה ביותר לכך היא ברש"י לסנהדרין צב ע"ב: "וכן לימדנו רבי יעקב בן יקר, אבל מורי גרס...". מה שרש"י מביא במנחות מה ע"ב "מפי המורה" כתוב גם בד"ו.

⁹⁴ רש"י, שבת צב ע"א: "ובשם רבינו יצחק בר' יהודה מצאתי שאמר בשם רב האי..."; הגהות מיימוניות, הלכות שחיטה, פ"ב ה"י: "ובאב"ה (קרי: וראב"ה) כתב שרבינו יצחק בר' יהודה כתב שאם שחה... וכן כתב שמצא מפי רב האי ורב שרירא אביו..." (ראה ש"י רפפורט, תולדות רבינו האי וקורות ספריו [בכורי העיתים תקצ"ז; **תולדות**, לעיל הערה 1, עמ' 180], הערה 18); מרדכי, שבת סי' שצח: "וטעם זה שמע ר"י בר' יהודה בעיר רומא מפי רב האי גאון...". "מפ"י יכול להיות כאן 'בשם', אבל לא סביר שר' יצחק בן יהודה שלח הלך לרומא. בכל אופן ראוי לשים לב שר' יצחק אכן הכיר את כתבי רב האי, ומצד שני שהפירוש של תלמידו ר' יצחק כבר היה ידוע לר' נתן בן יחיאל ברומא.

⁹⁵ רש"י, שבת כג ע"א: "ומצאתי בשם ר' יצחק בר' יהודה שאמר משם רבינו יעקב". וכן במחזור ויטרי, עמ' 201, ואור זרוע, ח"ב, סי' שכה.

⁹⁶ בנו, רבנו תם, מעיד שהיה תלמידים של 'גאון לותיר' (ראה שבלי הלקט, מהד' בובר סי' כח), וביניהם יש לכלול, כידוע לנו, את ר' יצחק בן יהודה ואת ר' יצחק הלוי. בפרדס, סי' רלח: "ורי מאיר בר"ש העיד שכך אמר ר' יצחק לוי". באור זרוע, ח"ב, עמ' 75, הוא עונה על שאלה יחד עם רש"י. על תוספת ר' מאיר ראה צונץ, Zur Gesch. [לעיל, הערה 33], עמ' 31, 70. ראה ספר הישר, סי' שכה [= מהד' שלזינגר, לעיל הערה 61, עמ' 239].

⁹⁷ ב' גולדברג היה הראשון להפנות את תשומת הלב לבנו הרביעי של ר' מאיר (ב' גולדברג, 'ארזי הלבנון אדירי התורה', **הלבנון ב**, תרכ"ה, עמ' 92, והשווה A. Berliner, 'Aus den Bibliotheken Italiens', *Magazin für jüdische Geschichte und Literatur* I, 1874, p. 3, הנ"ל, שם, XV, 1888, עמ' 99; מחזור ויטרי, עמ' 243. בפירוש למחזור בכ"י אוקספורד 1205 מוזכר ר' שלמה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ראש השנה: רש"י כח ע"א (יוביסוד של מורי ר' יצחק בר יהודה ראיתי); לב ע"א (ולא שמעתי אלא ראיתי ביסוד רבינו יצחק בר יהודה").

סוכה: רש"י לה ע"ב (יזה לשון מורי").

נדרים: שיטה מקובצת לדף ו ע"ב: "אין לדקדק מדקאמר והדין נמי כדפי' הר"י בר יהודה כשקצר הרבה...".

נזיר: פירוש ר' יצחק לנזיר עובד ויוחס לר' אליקים הלוי, ראה פרק ב, סעיף 6.

גיטין: רש"י סט ע"א (לשון מורי").

בבא קמא: רש"י לברכות לט ע"א. ראבי"ה באור זרוע לבבא קמא, סי' תסט: "וכתב מו' רבי' אבי העזרי זצ"ל שמעתי בשם מו' רבינו יצחק בר יהודה זצ"ל שפירש קפיד...".

בבא מציעא: תוספות מועד קטן כה ע"ב: "וכן פירש רבי יצחק בר יהודה".

סנהדרין: רש"י צב ע"ב (י'אבל מורי גריס"), צד ע"א (י'ומורי רבי פירש"), צז ע"א פעמים אחדות: "ל"א מר"...

זבחים: רש"י נו ע"א: "וכן הגהתי מספרו של רבינו". כאן הכוונה כנראה איננה לר' יעקב בן יקר, כפי שחשב צונץ (*Zeitschrift* [לעיל, הערה 1] עמ' 315), אלא לר' יצחק בן יהודה. רש"י כותב **בחפש מטמונים** סי' יא: "ובדקתי בדף אחד שהעתיקתי בו הגהות המסכתא מספר רבינו יצחק בר' יהודה, וממנו הגהתי בספרי...". רש"י לקח אפוא את תיקוניו לזבחים מחיבורו של ר' יצחק.⁹⁸

בכורות: רש"י טו ע"ב: "מפי ר' אליעזר. ובתשובתו ל"א... ל"א ועיקר מפי המורה...". ד"ו על אתר מביא את הסברו של ר' אליעזר בתשובתו. רש"י מא ע"א: "כנגדו בגמל ניכר לשון מורי בשחיטת חולין... ל"א שמעתי כגון שזנב גמל מגעת...". ההסבר הראשון בשם המורה (ר' יצחק) מופיע בד"ו על אתר, כי ד"ו חובר על ידי תלמידי ר' יצחק. אבל ד"ו לחולין עו ע"א מביא את הפירוש השני של רש"י. לד"ו למסכת חולין היה אפוא מחבר אחר. זאת הסקנו גם מסיבות אחרות, ראה פרק א לקראת סופו.⁹⁹ רש"י נז ע"א: "והמורה גריס כגון דשוה". בד"ו זה חסר.

נוסף על פירוש זה,¹⁰⁰ שנכתב אישית בידי ר' יצחק, היו גם פירושים אחרים, שנכתבו על ידי תלמידיו. מצב זה הוא בעל חשיבות רבה לענייננו, שכן, כמו שרציתי להוכיח, פירוש מגנצא אינו אלא יצירתם של תלמידי ר' יצחק בן יהודה. רש"י כותב בשבת נט ע"ב: "לשון תלמידי רבינו יצחק נ"ע, ובתלמידי רבינו הלוי מצאתי". מכאן ניתן להסיק שהן תלמידי ר'

⁹⁸ לאלו מתכוון רבנו תם, הכותב במבוא לספר הישר [= מהד' שלזינגר, לעיל הערה 61, עמ' 9]: "כי גם ר' שלמה זקניני... לא מלאו לבו לעשות כן זולת במסכת זבחים לבדה".

⁹⁹ הפירוש המיוחס לרש"י למועד קטן, יד ע"א (ד"ה: איזורו מוכיח, מצוטט בערוך ערך 'אזור') שונה אף הוא מד"ו לחולין קח ע"א.

¹⁰⁰ נוסף על התשובות הידועות משמו של ר' יצחק בן יהודה, הובאו בשמו גם "פסקי הוראות מחול המועד" (מתוך ספר 'אסופות' בתוך 'נחלת שד"ל', **אוצר טוב**, ברלין תרל"ט, עמ' 23).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יצחק ברי יהודה והן תלמידי ר' יצחק הלוי כתבו פירושים לתלמוד.¹⁰¹ פירוש מגנצא הוא זה של תלמידי ר' יצחק ברי יהודה, שכן הוא נקרא בפי ר' נתן בן יחיאל 'פירוש תלמידי מגנצא', ואילו ר' יצחק הלוי חי ופעל בוורמייזא. רש"י מתכוון בלא ספק לפירוש תלמידי ר' יצחק בן יהודה באמרו "ומצאתי בשם רבינו יצחק ברבי יהודה" (שבת כג ע"א), או "ובשם רבינו יצחק בר יהודה מצאתי" (שם, צב ע"א). נראה שפירוש מגנצא, אשר היה אנונימי כפי הנראה (ראה לעיל, סוף פרק ב) שימש את רש"י גם במקומות נוספים.¹⁰² על סמך חקירותינו אלה אנו יכולים לראות את תהליך ההיווצרות של הפירוש לתלמוד המיוחס לרבנו גרשום בדרך הבאה: תלמידי בית המדרש במגנצא, שבראשו עמד ר' יצחק ברי יהודה, ניהלו בזמן לימודיהם מחברות לימוד, בהן רשמו פירושים למקומות קשים בתלמוד. אם היו הפירושים מיצירות רוחו של ר' יצחק ברי יהודה ציינו: "כן פירש המורה", "מפי המורה", "ואמר לן המורה". אם נמסרו להם הפירושים על ידי רבם בשם רב האי גאון, שאת כתביו למד בשקידה, או בשם עמיתו ר' יצחק (בן מנחם) האורליאני, כי אז כתבו: "ואמר לן רבי משום רב האי גאון" או "ואמר לן ר' דאמר משמיה דר' יצחק האורליני" (לעיל, פרק ג, סעיף 4). כשהתלמיד לא הסכים לדעת רבו, הוא העיר: "כל זה למ"ה [= לא מפי המורה] אבל מסתבר הכי" (בבא בתרא יא ע"ב), או פשוט: "למ"ה". כנראה השתמשו מחברי הרשימות תוך כדי כך בפירוש ר' יצחק וברשימות ישנות יותר. כשהמחבר לא הסכים עם הרשימות שלפניו, כתב: "זו היא סברתי, אבל בהעתק מצאתי" (פירוש המיוחס לרש"י למועד קטן יט ע"א). רשימות אלה, שלא השתרעו על כל תכני המסכתות, הושלמו והורחבו אחר כך בחלק מן המסכתות, וכך נוצרו ד"ו והפירוש המיוחס לרש"י למועד קטן (וגם לנדרים). פירוש מגנצא למסכתות אלה כבר היה בפני ר' נתן בן יחיאל בשלמותו, ומכאן המובאות המרובות מתוכו. הרשימות למסכתות האחרות

¹⁰¹ את פירוש תלמידי ר' יצחק הלוי מצטט רש"י גם בשבת י ע"ב, גיטין לו ע"א. גם כשרש"י אומר (שבת קא ע"ב): "ועל מה שפירשו רבותי תמהתי... ותמהתי אם אמרו רבותי כן דאי אפשר לאמרו..." הוא מבטא את ספקותיו אם הדברים שהביאו התלמידים בשם ר' יצחק זה או האחר, אמנם נאמרו על ידי חכמים אלה.

¹⁰² כמו שעולה מריבוי הפירושים הדומים בד"ו וברש"י. השווה במיוחד את המקומות ברש"י הפותחים ב"ל"א עם ד"ו: מנחות מ ע"א (ד"ה: "ל"א ר' אליעזר מדבית שמאי"; "ל"א ולבדקה"); מב ע"א ("ל"א גדילי"); מג ע"א ("ל"א שעברו מי יום"); נו ע"ב ("ל"א רבה גדולה"); בכורות ג ע"א ("ל"א שגר בהמה"); ז ע"א ("ל"א אלא שרץ"); תמורה יג ע"א ("ה"ג לא יבקר... ל"א גרסינן"); כריתות יב ע"א ("ל"א מודים חכמים"); יד ע"ב, טו ע"א ("ואית ספרים"). אמנם ייתכן שהפירושים הפותחים ב"ל"א (= לשון אחר) שובצו ברש"י בידי יד אחרת. בכלל רש"י לסדר קדשים עבר שינויים רבים (ראה צומבר, מאמר [לעיל, הערה 1], עמ' 17). אעיר גם ש"ל"א" רבים אינם מופיעים בד"ו. על השימוש בפירוש מגנצא שעושה רש"י במסכתות בבא בתרא וכריתות, ראה וייס [לעיל, הערה 20], עמ' 98, 99. הפירושים הישנים, שאותם מזכיר רבנו תם לצד פירוש רש"י (סי הישר, סי רכד, רכו [= מהד' שלינגר, לעיל הערה 61, עמ' 175]) הם כנראה אלו של תלמידי ר' יצחק בן יהודה או של תלמידי ר' יצחק הלוי. השווה סי' עד סד ד"ו לחולין עב ע"א, וסי' שנו עם ד"ו שם, עב ע"א.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נשארו בתבניתן המקוטעת המקורית, וזה ההסבר לציטוטיהן המועטים יחסית בערוך ובמקורות אחרים. כשם שידיים אחדות הרכיבו את רשימות הפירושים לכמה מסכתות, כך היו למסכתות אחדות גרסות אחדות של פירוש מגנצא המורחב והמעובד (ראה לעיל, פרק ב, סעיף 10): ד"ר למסכת חולין אינו נובע מאותו מחבר של ד"ר למסכתות האחרות; למועד קטן יש בידנו שתי גרסות: הפירוש המיוחס לרש"י לתלמוד והפירוש המיוחס לרש"י לאלפסי ולעין יעקב. הפירוש היה אנונימי. באיטליה ייחסו אותו לרבנו גרשום, באשכנז - לר' אליקים הלוי. מן הנמנע שרבנו גרשום חיבר את הפירוש, אבל ייתכן שר' אליקים השתתף באיזה שהוא אופן בפירוש: ייתכן שבשנות לימודיו במגנצא יצר את הבסיס לפירוש, או שמא אסף רשימות של אחרים ועיבד אותן. פירוש מגנצא נדחה לאחר זמן קצר על ידי פירושו העדיף, מכל בחינה, של רש"י. פירוש מגנצא זכה בהתייחסות מועטת במיוחד בצפון צרפת ובאשכנז מאחר שלא עמד בדרישות של חכמי מחוזות אלה.

נספח: הגהות ר' בצלאל אשכנזי בשולי הגיליון

בידי ר' בצלאל היו כתבי יד ישנים יקרי המציאות, שאותם הוא מצטט בחיבוריו ולעתים אף מעתיק במלואם. ראוי היה לעשות מחקר על כתבי היד שברשותו, ובעיקר האנונימיים, שאותם כינה 'שיטה', 'פירוש' או 'הגאון'. כאן אצטמצם בציטוטים מתוכם הנוגעים לענייננו.

בהגהותיו לעותק התלמוד בכתב יד שהיה ברשותו כתב ר' בצלאל בין השאר גם את פירוש מגנצא לסדר קדשים. בסביבות 1580 נדד ר' בצלאל ממצרים לירושלים,¹⁰³ לשם הגיעה ספרייתו - ובתוכה גם התלמוד עם הגהותיו - שנים אחדות קודם לכן.¹⁰⁴ הגהותיו המעניינות הועתקו ונלמדו על ידי חכמים שונים ותרמו להפצת הפירוש המיוחס לרבנו גרשום.¹⁰⁵ ר' שלמה בן יהודה [צ"ל: ישועה] עדני מתימן, תלמידו של ר' בצלאל,¹⁰⁶ העתיק וסידר (בסביבות 1620) את מרבית הגהות ר' בצלאל לזבחים, למנחות, לחולין, לבכורות, לערכין, לתמורה, לכריתות, למעילה, לתמיד, לקנים, לנדריס, לנזיר, ואת תיקוני ר' בצלאל לפירוש ר' שמשון משנץ לסדר זרעים.¹⁰⁷

¹⁰³ ראה: מיכל, **אור החיים**, סעיף 612 [= לעיל, הערה 10, עמ' 286], וא"ל פרומקין, **אבן שמואל**, וילנה תרל"ד, עמ' 67.

¹⁰⁴ בתשובותיו, סי' לו (קב ע"א) הוא כותב: "וכעת ידי אסורות כי ספרי אינם אתי וגם כל רעיוני ושעפי נגד ירושלים..." ראה: **קורא הדורות** [לעיל, הערה 15], מא ע"א.

¹⁰⁵ ההגהות שימשו את: רי"ט אלגזי, **קדושת יו"ט**, ירושלים תר"ג, סי' י ועוד; ר"י פינטו, 'תשובות על יו"ד', **נבחר מכסף**, ארם צובה תרכ"ט, סי' יז, כג ע"א; החיד"א, **עין זוכר** א, לבוב תרכ"ה, סי' מג ו**פתח עינים**, ליוורנו תק"ן (ראה הקדמה לשיטה מקובצת לבכורות). ההגהות מכונות בדרך כלל 'נימוקי' (או לקוטי) ר' בצלאל.

¹⁰⁶ ראה: חיד"א, **שם הגדולים**, ערך 'ר' שלמה עדני, ושטיינשניידר [= לעיל, הערה 24, עמ' 2268], על אתר.
¹⁰⁷ כתב היד של ר"ש עדני (ברשות האדון י' שלזינגר בוינה) פגום בראשו, ומתחיל בזבחים כב ע"א, השווה א' ילינק, **קונטרס המזכיר**, מהדורה ראשונה, וינה תרל"ז, עמ' 15. בסוף ההגהות לנזיר (כה"ד דף 271 ע"א) כותב ר"ש עדני: "סליק פרקא וסליקא לה מסכת נזיר, בעזר האמתי העוזר. ובעניי נלע"ד שעדיין אנו

בין שאר המובאות בעלות הערך מכילה העתקת ר"ש עדני רש"י שונה לנדרים (ראה לעיל, פרק א, סעיף 13), פירושים המיוחסים לראב"ד ולרא"ש לתמיד, ופירוש מגנצא לשם המסכתות דלעיל (פרק א). על פי כתב היד של עדני נדפסו הגהות ר' בצלאל לבכורות בשם המוטעה "שטה מקובצת על מסכת בכורות" בוינה 1878,¹⁰⁸ וההגהות לחולין - במהדורת ש"ס וילנה. במהדורה זו הושלמו גם ההגהות לסוף מנחות לפי העתקת ר"ש עדני (ראה 'אחרית דבר' של עורכי מהדורת וילנה).

ליקוט נוסף מתוך הגהות ר' בצלאל מצוטט אצל ר' יצחק כהן בתשובותיו 'בתי כהונה', ח"ב, שאלוניקי תקי"ד, לח ע"ד.¹⁰⁹

לפני 1700 הגיע לקט ההגהות לאירופה על ידי ר' יוסל מדובנא, שנקרא גם ר' יוסף פולנא.¹¹⁰ מעותק זה נלקחו הפירושים המיוחסים לרבנו גרשום למסכת ערכין, אשר נדפסו

צריכים למודעי בהגהותיה כי רבו במאד מאד, והרבה הגהות העתקתי ולבי מהסס ומגמגם עליהן כי לא ירדתי לעומק ענין סדר תיקונם, כי גם האותיות היו מטושטשות וגם כמה הגהות שלא נרשם מקומם, וילאה המעתיק להעתיקן במקומן ובפרט שלא בעיון נמרץ. ועד מקום שידי מגעת עשיתי, ובטעויות ובתפלה ודאי מיעטתי. ובדאי שהיא הכנה גדולה כבר למעיין ביושר להניף ידו על מה ששגגתי ויתקן גם הוא כפי חכמתו אחר שיטרח טורח גדול פן ישלח ידו שלא כדת ואכל שלא מעץ החיים ונגע ג"כ בכבוד אשר כבר הוא בארץ החיים לכן יתלה השגיאה בי אני המעתיק ולא ברב המגיה ז"ל וה' הטוב יכפר בעד ויניחלנו טוב הצפון ליראים לעדי עד, אכ"ר. ככה עתרת קל שבקלים אמלל שבאמללים, כל ימיו מכאובים מנעוריו ועד היום, אע"פ שחסד אל כל היום נמשך על ראשו. שפל אנשים אני שלמה בר ישועה עדני רי"ת. וראיתי כי טוב ונעים, להדר ולהנעים, ולהעתיק הגהות שעל פי ר"ש בסדר זרעים, ובזה ישמח ויגל לבב כל תלמיד שעשועים, החפץ לעסוק בתורת ה' תמימה ולבולעה תמיד בכפות ויעים, מה טוב ומה נעים, וזה החלי לעשות בס"ד."

ההגהות שונות מן השיטות של ר' בצלאל, והשווה את שתי אלו עם ההגהות והשיטות לנדרים ולסוטה. גם במהדורת וילנה מכונות ההגהות בטעות 'שטה מקובצת'. על היוצרות של השיטות ראה: חיד"א, **שם הגדולים**, ערך ר' בצלאל אשכנזי. השיטה לברכות, הנדפסת בשם ר' בצלאל (בתוך: **ברכה משולשת**, ורשה 1863), אינה שלו, ראה: B. Zomber, 'Ueber einige in neuerer Zeit edirte Mittelalterliche werke', *Magazin für die Wissenschaft des Judenthums* 5, 1878, p. 26.

"אולם מצאתי כתוב בשיטה מקובצת מכ"י כלשון זה וי"ו קטועה (קידושין סו ע"א) פי תתוכה... ושיטה זו וגם על שאר מסכתות כולן ע"י סופר אחד הועתקו ובסופן כתוב גמר העתק בשי' התי"ו ובהיותי בעק"ד ותפארתינו ירוש' נער הייתי ראיתי תלמוד ישן שהיה בבית מדרשו של הרב הגדול מארי דארעא דישראל מהרמ"ג ז"ל מלא על כל גדותיו בגליונות מחידושי הראשונים, ומימר קדישין שמעתי שתלמיד הנזכר היה מהרב הגדול מהר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל. ושיטות הללו שבידי ראיתי שהם העתק הגליונות שבתלמוד הלזה. והדברים העולים בהן הם ראשונה בסגנון הגהות רש"י ושוב קצת חדושין ורוב בכתב מגליון סתם ומתוסי' שאנץ ומתוסי' הר"א ותוספי הרא"ש ומחידושי הראב"ד והרמב"ן והרשב"א והריטב"א ז"ל ושאר רבנן קדישי בכל מה שבא בדבריהם בקיצור כפי אשר יוכל הגליון...". בפני ר' יוסף [צ"ל: יצחק] כהן חייב היה להיות ליקוט שונה מזה של ר"ש עדני, שכן באחרון אין הגהות למסכת קידושין.

עותק זה נרכש על ידי ר' שלמה בן יהודה ליב מפראג, אשר התכוון להדפיס אותו בשלמותו. מחוסר אמצעים הוא ההדיר בפראג התפ"ו כדוגמה רק את הפירוש המיוחס לראב"ד ולרא"ש למסכת תמיד ואת פירושי הרא"ש גם למסכתות אחרות. בהקדמתו אומר המהדיר: "זה ספר תולדות אדם... הוא ניהו

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במהדורת פפד"מ ת"פ, שהייתה המשך של מהדורת אמסטרדם תע"ד (ראה לעיל פרק א, סעיף 26).¹¹¹

רובן הגדול של הגהות ר' בצלאל עם פירושי רבנו גרשום מובא בספר 'מזבח כפרה' לר' יעקב פיטוסי (ליוורנו 1810). מדפיסי דפוס וילנה השתמשו בהעתקה מאוחרת יותר. הגהות ר' בצלאל לא הועתקו בשלמותן על ידי איש ממעתיקי הרבים, כל אחד מהם העתיק מה שחשב לנחוץ לו או את מה שיכול היה לפענח. השווה את ההגהות לבכורות על פי ר"ש עדני ב'שטה מקובצת לבכורות', ב'מזבח כפרה' ובש"ס וילנה.

פירוש... בסדר קדשים מראשי גולה רבותינו הקדמונים ה"ה הרגמ"ה והראב"ד והרא"ש... בהיותם ביד הרב המופלא החסיד מוהר"ר יעסל מדובנא רבא והמה מועתקים מכתובת ידי רבינו בצלאל אשכנזי ז"ל... והנה אחר מתן דמים ואימורים היו בידי כנרות המאירות... ואמנם מגודל הוצאת הדפוס כי רבה היא לא היה בידי להעלותם על מזבח הדפוס, ואמינא אראה לכם דוגמא ה"ה הספר הלז והוא פי' הראב"ד והרא"ש ז"ל על תמיד ופי' הרא"ש על קינים ומידות ופי' חלק ופי' משוח מלחמה, ומרבינו דוד ז"ל על ד"מ (ד' מיתות). וזה לכם לדוגמה... ועוד ידי נטויה להוציא לאורה יתר הדברים בעט ברזל חקוקים...". בהעתקת ר"ש עדני יש רק ראב"ד ורא"ש לתמיד, ואין בו הפירושים האחרים שההדיר ר' שלמה בן יהודה בפראג.

¹¹¹ בהקדמה לשבת, מהד' אמסטרדם תע"ה, כותב המהדיר: "וסדר קדשים אינה ה' לידי: ומה גם ישנו הגהות נפלאים שבא מירושלים עה"ק ת"ו מרבו של החכם איש אלקי המפורסם מהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ה"ה החכם הכולל הגאון מו"ה בצלאל אשכנזי זצ"ל עם ח'י' תוס' מרבי' גרשון מ"ה והרא"ש". באחת מן ההסכמות למהדורה זו מסופר שאת 'חידושי תוספות' הנוכחים הביא עמו יוסף פולנא מירושלים. רבינוביץ (לעיל, הערה 17), עמ' 90, שם הועתקו הן ההקדמה והן ההסכמה) מזהה את יוסף פולנא עם יעסל מדובנא. השווה שטיינשניידר [לעיל, הערה 24], עמ' 224, 1013. כ"י אוקספורד 536 (אופנהיים 781) נוצר כנראה מן הליקוט של יוסף מדובנא. כותרתו בקטלוג העברי (המבורג 1782): "חידושי רבי גרשון מאור הגולה על מסכת זבחים. הועתק מגליון של מהו"ר בצלאל אשכנזי הובא מירושלים".

לדעת נויבאוואר הועתק כתב יד זה מכתב יד ספרדי בפראג 1713 (השווה: A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886 p. 1152). הכותרת שגויה, שכן פירוש של רבנו גרשום למסכת זבחים לא היה בפני ר' בצלאל (בניגוד לדעת מיכל, בערך ר' גרשום [= לעיל, הערה 10, עמ' 308]), גם כ"י אנגליקה אינו מכיל פירוש כזה. כפי הנראה מכיל כ"י אוקספורד רק את הגהות ר' בצלאל לזבחים. מהדירי דפוס וילנה משערים ב'אחרית דבר' שכתב היד מכיל חידושים של ר' גרשון אשכנזי, מחבר 'עבודת הגרשוני'. אבל אפשרות זו יורדת מן הפרק, בגלל הקשר בין כתב היד לר' בצלאל, שעליו מעידה הכותרת של כתב היד (את הכותרת הכיר כבר וולף, J.C. Wolf, *Bibliotheca Hebraea*, (Hamburgi & Lipsae III, 1727, #461 [p. 175]; I, 1715, #458 [p. 283]).